

Verdeel en beheers

Liber amicorum
voor prof.dr.
Romke van
der Veen

Verdeel en beheers

Liber amicorum voor prof.dr. Romke van der Veen

— *Redactie Menno Fenger en Ferry Koster*

Liber amicorum voor prof.dr. Romke van der Veen ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Sociologie van Arbeid en Organisatie bij het Department of Public Administration and Sociology van de Erasmus Universiteit Rotterdam

December 2024

Redactie en Samenstelling

Menno Fenger en Ferry Koster

Opmaak

Remwerk

Drukwerk

Probook

Alle rechten zijn voorbehouden. Niets van deze publicatie mag worden verveelvoudigd of openbaar worden gemaakt zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

Inhoud

De Socioloog en de Verzorgingsstaat

Inleiding bij het liber amicorum voor Romke van der Veen – 5

– *Menno Fenger en Ferry Koster*

Risico's delen

De bedoelde en onbedoelde effecten van de organisatie van risicodeling in een veranderende maatschappelijke context – 13

– *Duco Bannink*

Het belang van sociale normen in de beleidssociologie – 19

– *Fabian Dekker*

Met de mond vol tanden

De Toeslagenaffaire en de betekenis van de ethogene methode van Romke van der Veen – 23

– *Godfried Engbersen*

Kleur bekennen

De disciplinaire ankers van een interdisciplinaire wetenschapper – 31

– *Menno Fenger*

Ode aan de beleidssociologie

Ervaringen en perspectieven van een grenswerker tussen beleid en wetenschap – 39

– *Peter Scholten*

Sociologie in de post-truth samenleving – 45

– *Willem Trommel*

- Empathisch professionalisme
 De volgende stap – 59
 – *Hans Bosselaar*
- Denken Poolse migranten anders over de zorg voor ouderen dan
 Nederlanders? – 67
 – *Thijs van den Broek en Pearl A. Dykstra*
- Het quadrilemma in de Belgische pensioenen
 Gezinsmodulering, splitting, individualisering of het
 Nederlandse basispensioen als model? – 77
 – *Bea Cantillon*
- Als de mist om je hoofd is verdwenen
 Personeelsstrategieën en overheidssteun in de
 coronapandemie – 85
 – *Ferry Koster*
- Paradigmaverschuivingen in het denken over de bijdrage van
 het bedrijfsleven aan de aanpak van misstanden in
 mondiale productieketens
 De casus van de kledingindustrie – 93
 – *Peter Mascini*
- De slinger van het activeringsbeleid – 107
 – *Ludo Struyven*
- The Future of the Dutch Managed Liberalist Welfare State
 An uncertain course – 115
 – *Mara A. Yerkes*
- Overzicht van auteurs – 121
- Overzicht van publicaties van Romke van der Veen – 125
- Overzicht van promoties van Romke van der Veen – 139

De Socioloog en de Verzorgingsstaat

Inleiding bij het liber amicorum voor Romke van der Veen

— *Menno Fenger en Ferry Koster*

Eigenlijk is elke openingszin bij een liber amicorum een cliché (of, op zijn Van Kooten & De Bie's: een klisjee). Maar misschien is het imagoprobleem van het cliché wel onterecht. Clichés zouden gemakzuchtig zijn, een teken van creatieve armoede of een gebrek aan originaliteit. Maar clichés bestaan niet zonder reden. Ze fungeren als culturele bruggen, verbindend en begrijpelijk voor een breed publiek. Door hun herhaling worden ze vanzelfsprekendheden, en juist in die vanzelfsprekendheid schuilt hun kracht: ze bieden houvast, een gemeenschappelijke taal waarmee we complexe emoties of situaties moeiteloos kunnen duiden. Het gebruik van clichés in reflectieve teksten, zoals deze, kan zowel strategisch als functioneel zijn. Ze markeren het vertrouwde, het collectieve geheugen, en bieden een kader waarbinnen nuances kunnen worden uitgewerkt. Vandaar dat wij in deze inleiding het cliché niet schuwen, en zelfs omarmen. Want een aantal clichés lijken bijna uitgevonden om het werk en de loopbaan van Romke te karakteriseren. Wij bespreken er drie:

1. tussen distantie en betrokkenheid
2. het einde van een tijdperk
3. de bruggenbouwer

Tussen distantie en betrokkenheid

In 1983 studeerde Romke af aan wat toen nog de Rijksuniversiteit Leiden heette in de afstudeerrichting 'Empirische Sociologie', op een scriptie over de verslaglegging in de media van de kroningsrellen op 30 april 1980. En empirisch socioloog is hij sindsdien altijd gebleven. In een methodologische bijdrage over 'de intensieve benadering' aan het boek 'De praktijk van onderzoek' beschrijft hij zijn methodologische positie: "Door getailleerde waarneming van de sociale werkelijkheid en specifieke aandacht voor de betekenis en verschillende interpretaties van sociale verschijnselen kan intensief onderzoek een bijdrage leveren aan het wetenschappelijke en politieke debat, bijvoorbeeld over de sociale positie van de minima in onze samenleving" (Van der Veen, 1988: 156). Iedereen die met Romke heeft gewerkt – onafhankelijk van de vraag in welk decennium van zijn carrière – zal deze uitgangspunten onmiddellijk herkennen: eerst voldoende kennis verzamelen, dan pas conclusies trekken. De kracht van de klassieke empirische socioloog Romke van der Veen schuilt dan ook in zijn empirische precisie en scherpe analyses.

Maar het opmerkelijke is dat deze houding gepaard gaat met een grote bestuurlijke en maatschappelijke betrokkenheid. En daarmee onderscheidt Romke zich. Lang voordat 'impact' een toverwoord zou worden in de hedendaagse wetenschap, is Romke er al mee bezig. Naast zijn klassieke sociologische werk is hij druk bezig met zowel het *empoweren* van burgers in een kwetsbare positie als met het nemen van bestuurlijke verantwoordelijkheid. Juist daar waar belangentegenstellingen groot zijn, lijkt Romke zich op zijn plek te voelen, zoals onder meer blijkt uit zijn rol als Kroonlid van de Sociaal Economische Raad en als Voorzitter van de Adviescommissie Pakket (ACP) van Zorginstituut Nederland. In deze contexten komt zijn houding tussen distantie en betrokkenheid blijkbaar goed tot zijn recht: niet oordelen over de verschillende interpretaties van sociale verschijnselen, maar analyseren en tot conclusies komen. Het gaat niet om distantie **of** betrokkenheid, maar om distantie **en** betrokkenheid. Een cliché inderdaad, maar wel op zijn 'Romke's' ingevuld.

Het einde van een tijdperk

Het wordt vaak geschreven in dit soort bundels, maar dat maakt het niet minder waar: met het emeritaat van Romke van der Veen markeren we het einde van een tijdperk – een tijdperk waarin zowel de sociologie als de universiteit ingrijpend zijn veranderd. Voor veel van de auteurs in dit liber amicorum voelt het als een afsluiting van een jaren- of zelfs decennialange samenwerking met een mentor, collega en inspirator.

Maar het is meer dan dat. Het is ook het afscheid van een generatie wetenschappers die het maatschappelijke engagement naar de universiteit hebben gebracht. Romke belichaamt die traditie. Zijn werk is geworteld in het Nederlands academisch landschap, met een focus op de verzorgingsstaat die bijdroeg aan het maatschappelijke

debat in een taal die direct toegankelijk was voor beleidsmakers, vakgenoten én burgers. Deze benadering staat deels haaks op de internationalisering die de academie de afgelopen decennia heeft getransformeerd – een proces dat nieuwe perspectieven heeft gebracht, maar ook ten koste ging van het lokaal verankerde wetenschappelijke debat. Niet voor niets zijn universiteiten in Nederland op dit moment druk bezig hun maatschappelijke functie te herontdekken. Romke en zijn generatiegenoten hebben de transformatie van de universiteit van elite-instellingen naar massale kennisorganisaties van dichtbij meegemaakt. Romke bleef daarbij steeds oog houden voor de menselijke maat en de rol van de wetenschapper als publiek intellectueel.

Het einde van dit tijdperk voelt daarom ook als een moment om stil bij te staan. Het is niet alleen een afscheid, maar ook een uitnodiging om de balans op te maken: wat nemen we mee uit de loopbaan van Romke, en hoe behouden we die verbinding tussen wetenschap, samenleving en onderwijs in een academische wereld die onder grote druk staat van krimpende budgetten, een polariserende samenleving, een grote maatschappelijke uitdagingen.

De bruggenbouwer

Romke van der Veen is een bruggenbouwer in de breedste zin van het woord. Door de verzorgingsstaat als centraal onderzoeksobject te nemen, wist hij disciplines zoals sociologie, bestuurskunde, economie, politicologie en zelfs geschiedenis samen te brengen. De verzorgingsstaat was voor hem niet alleen een systeem van instituties, maar een dynamisch sociaal proces waarin beleid, organisaties en menselijk gedrag voortdurend op elkaar inwerken. Deze integrale benadering zorgde voor een verdieping van kennis én een breder begrip van de samenleving.

Maar Romke bouwde niet alleen bruggen tussen disciplines; hij bouwde ook bruggen tussen mensen. Zijn analytische scherpte en conceptuele vermogen maakten hem een verbindende kracht binnen de academie, bijvoorbeeld ook in het verbinden van de sociologen en bestuurskundigen in het destijds nieuw opgerichte Department of Public Administration and Sociology aan de Erasmus Universiteit. Het bouwen van bruggen reikte verder dan de muren van de universiteit. In de rol van adviseur, bestuurder en essayist bracht hij wetenschappelijke inzichten naar beleidsmakers en maatschappelijke organisaties. Als bruggenbouwer laat Romke ons een waardevolle les na: wetenschap is geen solistische onderneming, maar een collectief proces dat baat heeft bij verbinding. *Team Science* dus, nog voordat de term in de Nederlandse academische wereld ingeburgerd was geraakt.

Verdeel en beheers: Een liber amicorum voor Romke

De grote uitdaging bij de samenstelling van dit liber amicorum was: hoe voorkomen we dat dit een encyclopedia amicorum wordt? Met ruim drie decennia aan wetenschappelijk werk, een grote hoeveelheid bestuurlijke en maatschappelijke nevenfuncties en een omvangrijk persoonlijk netwerk was het aantal uit te nodigen gastauteurs vrijwel oneindig. Tegelijkertijd wilden wij wel recht doen aan de verschillende aspecten van het werk van Romke. In lijn met de lessen die Romke ons heeft geleerd, kozen wij een oplossing die pragmatisch haalbaar en empirisch houdbaar was: voormalige co-auteurs en promovendi werden uitgenodigd een bijdrage te leveren. Dit leidde tot een groot aantal enthousiaste reacties en uiteenlopende bijdragen.

Wij hebben deze afscheidsbundel de titel *Verdeel en beheers* meegegeven. In deze titel komen drie beleidssociologische onderzoeklijnen samen die te ontwarren zijn in het werk van Romke: de dynamiek van verdeling, regulering en disciplineren binnen de verzorgingsstaat. Waar de verzorgingsstaat ooit werd gebouwd op idealen van solidariteit en universele rechten, is zij in de loop der tijd een systeem geworden dat voortdurend moet balanceren tussen het waarborgen van ondersteuning, het beheersen van kosten en het disciplineren van gedrag. *Verdeel en beheers* verwijst niet alleen naar de verdeling van schaarse middelen, maar ook naar de manier waarop beleid sociale relaties structureert en burgers aan regels en normen bindt. Veel van het werk van Romke gaat – impliciet of expliciet – over deze spanning tussen ondersteuning en beheersing. Daarin schuilt ook nog een andere betekenis van beheersing, namelijk het onder controle brengen van sociale risico's, wat een constante uitdaging vormt voor sociaal beleid in een veranderende maatschappelijke context. Hij laat zien hoe de verzorgingsstaat niet alleen ondersteunt en beschermt, maar ook selecteert en stuurt.

Daarnaast is het werk van Romke van der Veen onlosmakelijk verbonden met hervormingen en kostenbeheersing in de verzorgingsstaat. Illustratief is hierbij zijn rol als voorzitter van de Adviescommissie Pakket, die adviseerde over de opname van geneesmiddelen en therapieën in het basispakket van de zorgverzekering. Romke's werk laat zien hoe hervormingen vaak worden ingegeven door de drang tot financiële beheersing, maar tegelijkertijd impliciete normen over verdienste en verantwoordelijkheid met zich meebrengen. Het werk van Romke cirkelt daarmee rond de vraag hoe de verzorgingsstaat om kan gaan met de dilemma's van solidariteit en selectiviteit, en van emancipatie (in de betekenis van 'verheffing') en beheersing. Om de bijdragen van de auteurs in dit liber amicorum te structureren, hebben wij dit boek opgedeeld in twee delen: De Socioloog en De Verzorgingsstaat.

Deel 1: De Socioloog

De bijdragen in het eerste deel sluiten vooral aan bij de rol van Romke van der Veen als socioloog. Het eerste deel wordt afgetrapt door Duco Bannink. Duco vraagt zich af hoe de socioloog Van der Veen aankijkt tegen het vraagstuk van risicodeling, en concludeert dat volgens hem risico's worden gedeeld als de actoren die de risico's ondergaan denken dat risicodeling wederkerig zal zijn; of, met andere woorden, als ze er zelf ook iets aan hebben. Een klassiek sociologisch vraagstuk dus; op de grens van individu en collectief. Vervolgens benadrukt Fabian Dekker het belang van sociale normen in de beleidssociologie, als te verklaren verschijnsel en als verklarend verschijnsel. Daarna gaat Godfried Engbersen in op de methodologische positie van Romke. Hij reflecteert op de waarde en beperkingen van de 'ethogene' methode zoals die door Romke in herziene vorm werd gebruikt in zijn proefschrift 'De sociale grenzen van beleid'. In hoofdstuk 5 reflecteert Menno Fenger op de disciplinaire wortels van Romke: is hij nu vooral geïnspireerd door bestuurskundigen, sociologen of door sociaal beleid wetenschappers? Peter Scholten schrijft in hoofdstuk 6 een 'ode aan de beleidssociologie', een vakgebied dat met het vertrek van Romke en zijn generatiegenoten een flinke adering moet ondergaan. Tot slot reflecteert Willem Trommel in hoofdstuk 7 op de rol van de sociologie in een 'post-truth' samenleving. Met zijn bijdrage probeert hij te verhinderen dat met het emeritaat van Romke een post-truth sociologie opbloeit.

Deel 2: De Verzorgingsstaat

In het tweede deel vinden wij de empirisch-sociologische benadering van Romke terug. Diverse oud-collega's van Romke analyseren belangrijke ontwikkelingen in verschillende domeinen van de verzorgingsstaat en trekken er lessen uit, al dan niet in relatie tot het werk van Romke. Onder meer gezondheidszorg, pensioenen en activeringsbeleid passerend de revue, evenals de verantwoordelijkheidsverdeling tussen bedrijfsleven, burgers en overheid.

Hans Bosselaar opent dit deel met een bijdrage over de rol van professionals en professionalisering bij de uitvoering van sociaal beleid, een thema waaraan Romke met namen in de periode 1990-2010 veel aandacht heeft besteed. Vervolgens reflecteren Pearl Dykstra en Thijs van den Broek in hoofdstuk 9 op de opvattingen over langdurige zorg onder Poolse migranten. Zij vragen zich af in hoeverre migranten de heersende culturele waarden ten aanzien van zorg voor naasten in het ontvangstland overnemen. In hoofdstuk 10 past Bea Cantillon het werk van Romke over het quadrilemma van de Nederlandse verzorgingsstaat toe op het Belgische pensioenstelsel. Ferry Koster bespreekt in hoofdstuk 11 de rol van werkgevers bij het duurzaam inzetbaar maken en houden van personeel, en de ervaringen tijdens de corona-crisis daarmee. In hoofdstuk 12 gaat Peter Mascini in op de sociale uitdagingen bij *fast fashion* en de rol van kledingproducenten daarbij, daarbij rakend aan het vraagstuk van verantwoor-

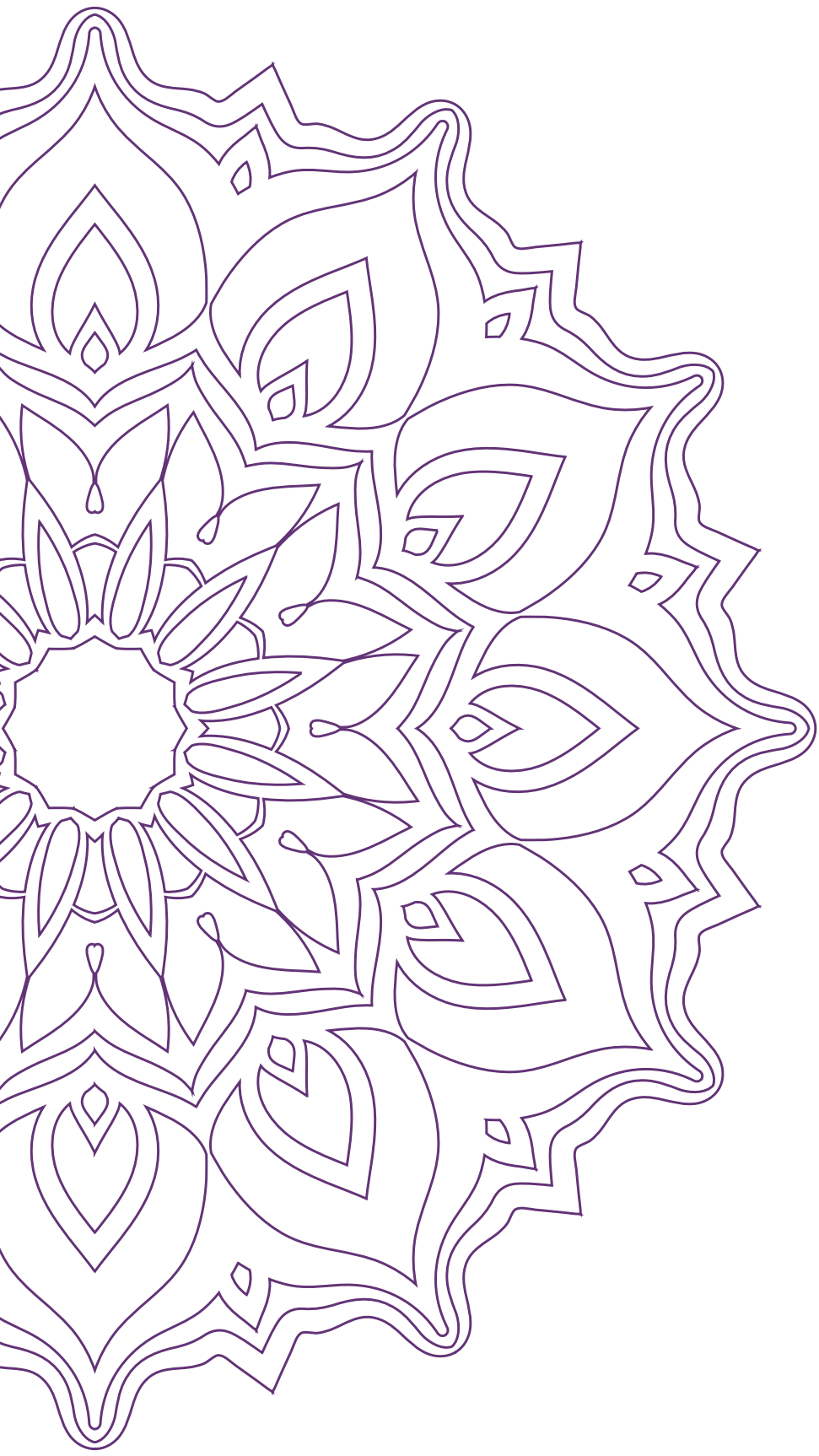
delijkheidsverdeling tussen publieke, private en non-profit actoren. Ludo Struyven bespreekt in hoofdstuk 13 de slinger van het activeringsbeleid, onder meer op basis van zijn eigen afscheidsrede in 2024. Tot slot reflecteert Mara Yerkes in hoofdstuk 14 op de onzekere en turbulente toekomst van de Nederlandse verzorgingsstaat, waarbij zij ons gerust stelt met het inzicht dat die toekomst eigenlijk gedurende de gehele loopbaan van Romke van der Veen turbulent en onzeker is geweest.

Tot slot

De hoofdstukken in dit boek bevatten waardevolle inzichten over de sociologie en de verzorgingsstaat. Maar meer nog vormen deze bijdragen een uiting van dankbaarheid voor de rol die Romke van der Veen in het academische werk van de auteurs heeft gespeeld. Een rol als collega, vriend, mentor en inspirator. Wij danken de auteurs voor hun bijdragen en wensen eenieder die dit boek – digitaal of gedrukt – in handen krijgt veel leesplezier. Maar niet zonder ook onze dank aan Romke uit te spreken voor vele jaren van collegialiteit en vriendschap.

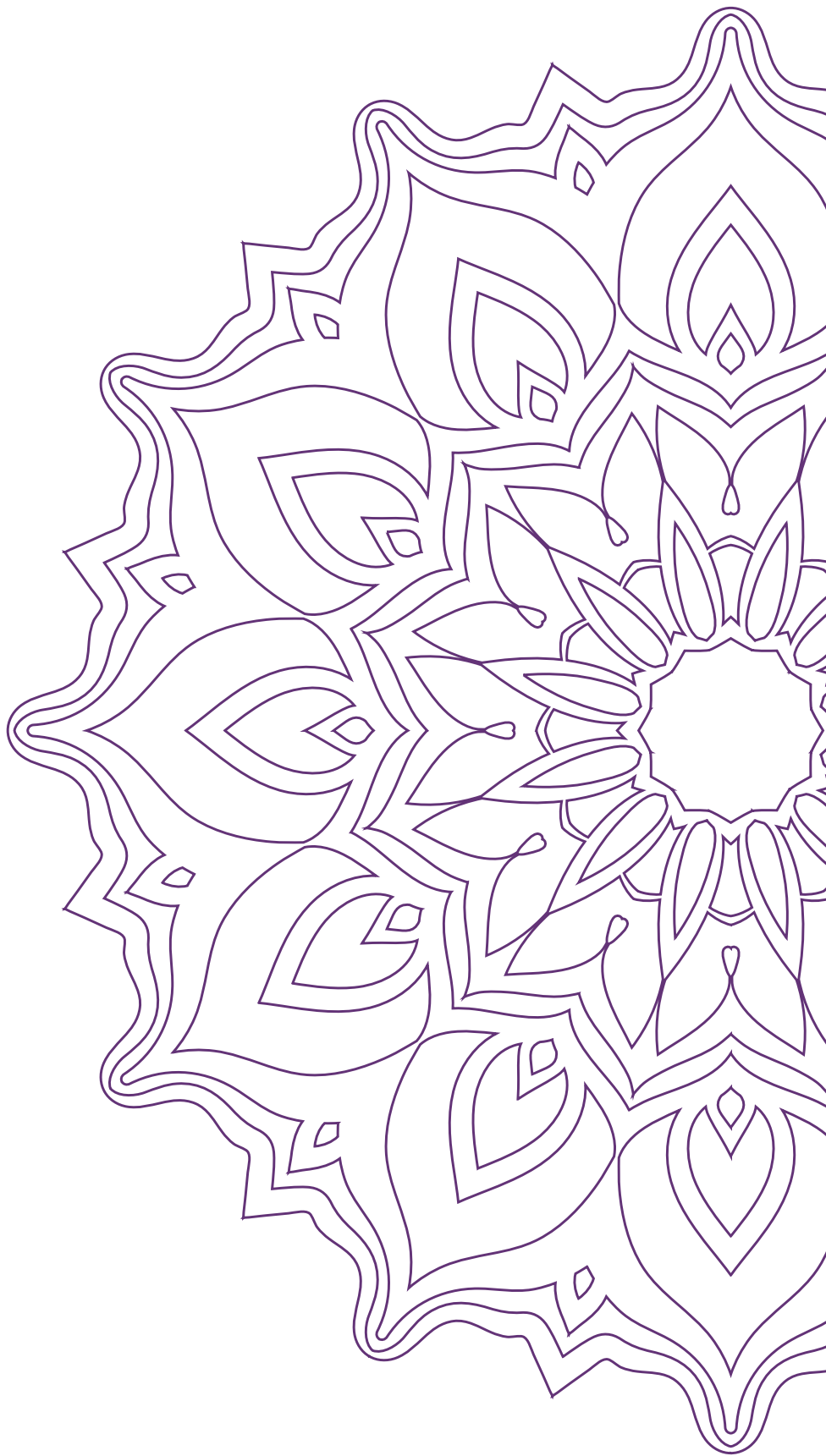
Rotterdam, december 2024

Menno Fenger en Ferry Koster

DEEL 1

Socioloog van de verzorgingsstaat

Risico's delen

De bedoelde en onbedoelde effecten
van de organisatie van risicodeling in
een veranderende maatschappelijke context

– *Duco Bannink*

Romke van der Veen is altijd geïnteresseerd geweest in het functioneren van de verzorgingsstaat als een systeem van risicodeling. Zijn vragen zijn, en dat is volgens mij meer dan terecht, altijd feitelijk en niet zozeer normatief. Hoe functioneert een systeem van risicodeling eigenlijk? Wat zijn de voorwaarden voor het in stand blijven ervan? Maar alhoewel het hier gaat om feitelijke vragen lijkt er aan die vragen wel een normatieve belangstelling ten grondslag te liggen: die verzorgingsstaat van ons, die is belangrijk. Wanneer functioneert die? En wanneer moeten we ons zorgen maken?

Van der Veen's belangstelling is daarbij breed. Het gaat niet alleen om de sociale verzekeringen, het systeem waarin risicodeling misschien het meest direct herkenbaar is, maar ook bijvoorbeeld om het veld van de zorg, om arbeid, om sociale voorzieningen en zijn benadering is in potentie op een nog veel breder veld toepasbaar: energie, klimaat, ruimtelijke inrichting, veiligheid, noem maar op. En de benadering lijkt een veelheid van ontwikkelingen te kunnen duiden. Hij lijkt zelf, ik was een verrast toen ik Romke's recente publicaties inventariseerde, geïnteresseerd in de impact van AI op het functioneren van de verzorgingsstaat, en dan vooral in de zorg (bv. Carboni et al., 2023 en Carboni et al., 2022).

De hoofdlijn van zijn analyse, althans dat wat ik als die hoofdlijn zie, is dat de bereidheid van individuen en organisaties om risico's te delen niet simpelweg voorondersteld kan worden en dat de oorzaken van die bereidheid niet zozeer liggen in politieke ideologie en normatieve opvattingen, maar in de feitelijke constatering dat risico's

gespreid zijn. De bereidheid tot risicodeling strekt zich uit tot het niveau dat risico's *bij* een actor zelf (een individu of een organisatie), *door* die actor zelf, herkend worden; en tot het niveau tot waar die ene actor zijn verwachting kan strekken dat de *ander* ook bijdraagt aan risicodeling.

Risicodeling is collectieve actie en de deling van sociale risico's vereist daarom organisatie. Romke is zich volgens mij altijd bewust geweest van het precaire karakter van risicodeling. De organisatie van sociale risico's is daarom van groot belang. Zie bijvoorbeeld het special issue 'The privatization of Work-Related Risk Control' in het Zeitschrift für Socialreform, waarvan Romke en Peter Mascini het editorial schreven (Mascini & Van der Veen, 2020). De organisatie van risicodeling draagt, al dan niet, bij aan de risicosolidariteit van actoren. Hierbij is van belang of actoren *herkennen* of de solidariteit al dan niet wederkerig is. Het gaat dus niet om wederkerigheid vanuit een uitsluitend extern perspectief. Van der Veen onderzoekt niet zozeer, bijvoorbeeld kwantitatief-economisch, de verhouding tussen wat actoren erin stoppen en wat ze eruit krijgen. In plaats daarvan is hij geïnteresseerd in de vraag of de set van rechten en plichten in een systeem van risicodeling en ondersteund door de organisatie daarvan, bijdraagt aan de beleefde wederkerigheid van de solidariteit van de deelnemers.

Dat beschrijft denk ik zo'n beetje de feitelijke, niet normatieve vraag die Romke van der Veen in zijn wetenschappelijke leven heeft beziggehouden. Ik denk dat diezelfde vraag ook zijn maatschappelijke activiteiten heeft gestuurd. Gegeven zijn begrip over het functioneren van de verzorgingsstaat, hoe houden we die overeind?

Er zijn hierbij twee aanvullende thema's of uitdagingen en die komen allebei in het denken van Romke van der Veen naar voren. Ze hangen ook samen. Het ene thema is de veranderende context van de risicodeling en het andere thema betreft de onbedoelde gevolgen van de organisatie van risicodeling in zijn context.

Relevante uitdagingen in de context van systemen van risicodeling zijn de flexibilisering van arbeid, differentiatie van leefpatronen en de globalisering van sociale systemen. Deze veranderingen in de context ondergraven solidariteit. Risicodeling, immers, vereist een zekere begrenzing van de risico's die gedeeld worden. Als actoren hun risico's op een andere manier onderbrengen, of niet meer bijdragen aan het systeem van risicodeling, of als 'nieuwe risico's' (Bonoli, 2005) het systeem binnen komen, vermindert het draagvlak. Omdat vooral die actoren risico's elders onderbrengen die zich dat denken te kunnen veroorloven, blijven de op dat moment als relatief slechte risico's beschouwde gevallen in het systeem achter.

Een beleidsantwoord op het verzwakkende draagvlak kan zijn om juist aan die achterblijvende risico's zwaardere eisen te stellen. Op zichzelf is zo'n benadering begrijpelijk.

De actoren die zich aan de risicodeling onttrekken, zijn voor de beleidsmaker minder goed bereikbaar. Immers, als, in termen van Castells (2000), er zich een 'space of flows' opent, kunnen actoren zich onttrekken aan de 'space of place.' Dat geldt niet alleen voor het systeem van risicodeling, maar bijgevolg ook voor de regulering van het systeem van risicodeling.

Hier zien we het samengaan van een veranderende context en onbedoelde gevolgen van beleid. Aan de achterblijvende risico's worden aanvullende eisen gesteld om het systeem van risicodeling overeind te houden. Het gaat hier in het bijzonder om aanvullende eisen rond activering. Van der Veen ziet in verschillende publicaties (Focacci et al., 2023; Benda et al., 2020; Reinders Folmer et al., 2020) dat juist die aanvullende eisen in de weg staan van de capaciteit van de achterblijvende risico's om het beroep op het systeem te beperken. Een soortgelijk patroon zien we ten aanzien van de organisatie van risicodeling, zoals in het al genoemde special issue (Mascini & Van der Veen, 2020), waar het gaat over de privatisering van risico's en de organisatie ervan.

Er lijkt een paradox in het activeringsbeleid te schuilen. Als je steviger inzet op activering, wordt uitstroom moeilijker. Van der Veen laat zien dat dit ook wel te verwachten was. Bij activering zijn zeker twee actoren betrokken, namelijk de geactiveerde werknemer en de arbeidsorganisatie waarin hij of zij terecht zou moeten komen of naartoe terug zou moeten keren.

Eerst maar even over de organisatie van de risicodeling. Als werkgevers mede het risico dragen, dus als het risico deels geprivatiseerd wordt, dan zullen werkgevers proberen dat risico te ontwijken en dus in hun aannamebeleid selecteren tegen potentiële werknemers met risicovolle omstandigheden. Dit geldt, zo blijkt uit het artikel van Koster en Benda (2020) uit het genoemde special issue, ook voor de selectie voor training en andere voorzieningen die een werkgever kan bieden om de 'employability' van de werknemer te verbeteren. Ook hierbij selecteert de werkgever tegen de werknemer met een precaire positie in het bedrijf. "This means that the least employable employees face the highest levels of social risks," zo concluderen Mascini en Van der Veen (2020: 201). 'Least employable' verwijst hierbij naar de eigen omstandigheden van de werknemer; 'social risks' verwijst naar het (gebrek aan) sociale bescherming.

De risicodeling zelf laat ook onbedoelde gevolgen zien. Zo zien we in Reinders Folmer et al. (2020) een steviger inzet op activering voor ontvangers van een arbeidsongeschiktheidsuitkering samengaat met *lagere* kansen op werk. Beschermde arbeid en de ondersteuning van omstandigheden in het dagelijks leven gaan samen met hogere kansen op werk. Gelukkig vragen Reinders Folmer et al. zich af 'why social investment may not facilitate employment'? Nou, zo stellen de auteurs, dat zit hem in de capaciteit van dergelijke maatregelen om de beperkingen voor arbeidsaanbod te overstijgen

en in de *onbedoelde gevolgen* van activeringsbeleid. En dan volgt een opsomming waarin volgens mij duidelijk Romke's hand is te herkennen (Reinders Folmer et al., 2020: 807).

'Specifically, possible beneficial effects of activation measures may be negated by lock-in effects (e.g., time in programs is not spent on job search) and displacement effects (e.g., subsidized new hires may replace existing disabled staff). Furthermore, out-flow from activation programs need not entail transitions to work, but may also involve exit to other benefits or inactivity (Fevang et al., 2013). And moreover, because activation measures simultaneously target a range of other, nondisabled users (e.g., young, old, or long-term unemployed jobseekers), they may also result in greater competition.'

Waarom werkt de verzorgingsstaat zoals die werkt? En waarom functioneert die soms niet zoals we zouden willen? We krijgen een scherp beeld van risicodeling, de organisatie van risicodeling en van de onbedoelde effecten ervan.

Dit alles is op te vatten als een objectiverende duiding van het functioneren van verzorgingsstaat in een veranderende maatschappelijke context. In het algemeen zou je kunnen zeggen dat een basisinzicht dat aan Romke's wetenschappelijke werk valt te ontleen als volgt luidt: risico's worden gedeeld als de actoren die de risico's ondergaan denken dat risicodeling wederkerig zal zijn; of, met andere woorden, als ze er zelf ook iets aan hebben. Dat is zeer waarschijnlijk niet het geval bij de 'least employable employees'. Dat is geen verwijt aan Romke's analyse; het is een onderstreping van het inzicht dat de mogelijkheid tot risicodeling sociaal en politiek begrensd is.

Hiermee komen we bij een onderwerp dat in Van der Veen's werk minder ontwikkeld lijkt. Dat is een duiding van de waardering door relevante politieke en maatschappelijke actoren van het functioneren van de verzorgingsstaat. We begrijpen heel goed waarom het werkt zoals het werkt en waarom het op bepaalde punten niet werkt zoals het zou moeten werken, maar niet wat eraan te doen is, niet hoe we die verzorgingsstaat weer op de rit krijgen. We begrijpen hoe en waarom al deze actoren een bijdrage aan de risicodeling ontwijken, maar niet hoe en waarom we op die ontwijking zouden kunnen reageren.

Nu denk ik terug aan de periode dat ik als promovendus onder het zeer gewaardeerde promotorschap van Romke werkte op de Universiteit Twente. Daar hadden we een leesclub en bespraken we onder heel veel meer Pierson's *Dismantling the Welfare State* (1994). Pierson maakte het argument dat verzorgingsarrangementen 'policy feedback' oproepen. Niet de beleidsvorming bepaalt het beleid; het is andersom, bestaand beleid bepaalt de beleidsvorming. Een systeem van pensioenen doet mensen bij het maken van hun levenskeuzes anticiperen op het bestaan van dat systeem, wat ertoe leidt dat ze het voortbestaan van datzelfde systeem steunen. Sociaal beleid roept de steun voor sociaal beleid op.

Tegenwoordig blijkt sterk dat het ook andersom kan zijn. Wat de PvdA voorheen kon, kan de VVD nu ook. De investering in eigen woningbezit en lagere sociale lasten maakt een sociale economie van zzp-arbeid en individuele kapitaalopbouw mogelijk. Die economie ondersteunt op zijn beurt het afnemen van het vertrouwen dat sociale risicodeling wederkerig kan zijn en dat op zijn versterkt nog meer de inzet op arbeid buiten het sociale stelsel en de opbouw van individueel bezit.

Wat is die verzorgingsstaat nog? Heeft het nog zin om minutieus naar de organisatie van de verzorgingsstaat te kijken als die ondergraven wordt? Wat kan het ons nog schelen?

Romke zei een keer op een roltrap naar een afspraak toe, misschien was het op het Ministerie van Sociale Zaken nog aan de Laan van NOI, maar misschien was het ergens anders: "Promoveren, beste Duco, dat is vadermoord, wetenschappelijke vadermoord." Dat lijkt me een diepe wijsheid, maar tegelijkertijd iets dat nooit helemaal lukt en dat is maar goed ook, want wat ik zie als de hoofdlijn van Romke's wetenschappelijke werk is nog altijd waar. Solidariteit is gebaseerd op het waargenomen functioneren van het arrangement van risicodeling en zijn organisatie. De omgrenzing van het solidariteitsarrangement is fluïde, dat zijn Bonoli's nieuwe risico's, maar er is wel degelijk een arrangement waarover we ons kunnen afvragen hoe het functioneert. Ik ben zo vrij geweest deze gedachte te willen vermoorden vanuit een andere gedachte, maar wel een die erop voortbouwt, alleen halfslachtig vermoorden dus. Om het arrangement van risicodeling heen ligt een andere vraag: wie is de ons nog die het kan schelen?

Overzicht van gebruikte literatuur

- Benda, L., Koster, F., & Van der Veen, R. (2020). Activation is not a panacea: Active labour market policy, long-term unemployment and institutional complementarity. *Journal of Social Policy*, 49(3): 483-506.
- Bonoli, G. (2005). The politics of the new social policies: providing coverage against new social risks in mature welfare states. *Policy & Politics*, 33(3): 431-449.
- Carboni, C., Wehrens, R., van der Veen, R., & de Bont, A. (2022). Conceptualizing the digitalization of healthcare work: A metaphor-based critical interpretive synthesis. *Social Science & Medicine*, 292, 114572: 1-14.
- Carboni, C., Wehrens, R., van der Veen, R. & de Bont, A. (2023). Eye for an AI: More-than-seeing, fauxtimation, and the enactment of uncertain data in digital pathology, *Social Studies of Science*, 53(5): 712-737.
- Castells (2000). Toward a sociology of the network society, *Contemporary Sociology*, 29(5): 693-699.
- Focacci, C. N., Mascini, P., & van der Veen, R. (2023). Understanding the dynamic of government expenditures for disability and other social benefits: Evidence from a Lotka-Volterra model for the Netherlands. *Quality and Quantity*, 58(4): 3403-3415.
- Koster, F., & Benda, L. (2020). Explaining employer-provided training. *Zeitschrift für Socialreform*, 66(3): 237-260.
- Mascini, P., & van der Veen, R. (2020). The privatization of work-related risk control. *Zeitschrift für Socialreform*, 66(3): 195-206.
- Pierson, P. (1994). *Dismantling the welfare state? Reagan, Thatcher, and the politics of retrenchment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reinders Folmer, C., Mascini, P., & van der Veen, R., (2020). Evaluating social investment in disability policy: Impact of measures for activation, support, and facilitation on employment of disabled persons in 22 European countries. *Social Policy and Administration*, 54(5): 792-812.

Het belang van sociale normen in de beleidssociologie

— *Fabian Dekker*

Een stroming binnen de Nederlandse sociologie die in mijn beleving steeds minder 'rijk' wordt beoefend, is die van de beleidssociologie. Waar veelal, en terecht, aandacht wordt geschonken aan de sociologische bestudering van en reflecties op belangrijke maatschappelijke thema's zoals onderwijssegregatie, populisme, identiteit, klimaatverandering en migratie, komt de beleidssociologie er tegenwoordig maar karig vanaf. De Nederlandse sociologie beweegt zich al jaren grotendeels in het Engelse taalgebied en is behoorlijk 'verwetenschappelijkt'. Ook in 'mijn' stad Rotterdam; ooit toch echt dé bakermat van de beleidssociologische vakdiscipline. Denk aan wetenschappers als Jacques van Doorn, Jan Berting en Han Leune. Allemaal personen met oog voor de zo relevante relatie tussen wetenschap en praktijk. Met gevoel voor de praktische implicaties van onderzoek en het belang van instrumentele kennisontwikkeling voor de zogenaamd 'buiten-academische doelgroepen' van sociologen (zoals de overheid); zie voor een overzicht Buroway (2005). Met het afscheid van de beleidssocioloog Romke van der Veen trekt er weer een stukje kennis en historisch geheugen weg uit het Rijnmondgebied. Weg van de benadering die zich zo fraai bewoog tussen wetenschap en beleid.

Gemeenschappelijke interesses

In het licht van een 'liber amicorum' is het allereerst gangbaar om kort te verduidelijken welke relatie er is tussen een vertrekkende hoogleraar en de betreffende auteur. Onze relatie gaat terug tot 2006, toen ik werd aangenomen als promovendus aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Mijn praktisch insteek speelde achteraf vermoedelijk

een rol bij de aanname, want het onderwerp had van alles te maken met de sociale zekerheden of beter gezegd: het gebrek aan sociale zekerheden van zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers). Een onderwerp dat bij uitstek raakte aan de praktijk van beleid en organisatie. Hoewel destijds werd aangenomen dat zzp'ers als ware solisten opereerden in de samenleving, bleek uit mijn onderzoek helemaal geen gebrek aan gemeenschapsgevoel te bestaan onder deze groep werkenden. Daarnaast pleitte ik in mijn studie onder meer voor een publieke arbeidsongeschiktheidsverzekering (AOV) voor zzp'ers op een basisniveau. Bijzonder is overigens dat op het moment van schrijven (zomer van 2024) de plannen voor een verplichte AOV voor zzp'ers inmiddels in belangrijke mate door de landelijke politiek zijn uitgewerkt.

Samen publiceerden we in de jaren die volgden in een tweetal boeken (Dekker & Van der Veen, 2017; Achterberg e.a., 2012) en schreven we twee wetenschappelijke artikelen (Dekker & Van der Veen, 2017; Dekker e.a., 2012). De nadruk in deze publicaties lag op - de lezer raadt het al - de wisselwerking tussen veranderende arbeid (bijvoorbeeld door processen van digitalisering en flexibilisering van de arbeidsrelatie) en de gevolgen voor sociaal beleid. Omdat ik uiteindelijk in de wereld van het toegepaste sociaalwetenschappelijk onderzoek belandde, is het aantal gezamenlijke publicaties achteraf gezien misschien wat 'mager' gebleven. Maar wellicht is deze korte bijdrage direct een aanleiding om nieuwe ideeën te ontwikkelen voor een samenwerking in de nabije toekomst.

Sociale normen als onderzoeksobject

Als het gaat om mogelijk toekomstig onderzoek, verbaast het me al een tijdje dat de bestudering van de rol van sociale normen in de samenleving wat achterwege blijft. En dan met name in de beleidssociologie en - nog specifieker - in relatie tot gedragingen op de arbeidsmarkt (mijn eigen vakgebied). Ik chargeer hier natuurlijk enigszins, aangezien over de rol van sociale normen in een aantal gevallen wel degelijk expliciet wordt geschreven; denk in dit verband bijvoorbeeld aan het bestaan van deeltijdwerk in Nederland. Maar wat zijn sociale normen? In mijn beleving vooral breed gedeelde informele en ongeschreven regels, waarbij afwijking ervan kan rekenen op een serieuze sociale sanctie (zie bijvoorbeeld Biccheri & Xiao, 2009). Als we verder doorgaan op dit thema - nogmaals, in de wereld van het sociaal beleid en arbeidsdomein - dan is te zien dat vooral sociaal psychologen, neurowetenschappers en economen dit onderwerp lijken te hebben omarmd. Om illustratief enkele voorbeelden te noemen om dit kracht bij te zetten: de Utrechtse sociaal psychologen Van Nunspeet en Ellemers (2021) vragen zich in hun studies bijvoorbeeld af in hoeverre heersende sociale normen invloed hebben op het al dan niet naleven van regels op de werkvloer. Of neem de studie van de NIDI-KNAW-onderzoekers Van Dalen en Henkens (2023) in het economenvakblad *ESB*, over de rol van sociale normen binnen organisaties die werkgevers ervan kunnen weerhouden om ouderen aan te trekken,

dan wel langer door te laten werken. Wanneer de AOW-leeftijd de norm is die impliciet aangeeft wanneer iemand nog productief is, dan zal er van langer doorwerken en een grotere arbeidsparticipatie op latere leeftijd weinig terecht komen. Of neem in datzelfde tijdschrift *ESB* de bijdrage van de economen Fairley en anderen (2013) over de rol van sociale normen bij het realiseren van gedragsverandering op het terrein van natuur en milieu.

Op basis hiervan pleit ik al langer voor het doen van meer onderzoek naar de rol van sociale normen op de arbeidsmarkt en in sociaal beleid. In een korte bijdrage voor het *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* beschreef ik in dat verband al eens hoe er ondanks vele decennia aan arbeidsmarktbeleid, maar een relatief klein deel van werkgevend Nederland zich écht hard lijkt te maken om kwetsbare groepen mensen die nu nog aan de kant staan in dienst te nemen (Dekker, 2024). Niet voor niets rapporteert het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) voortdurend dat werkgevers gemiddeld genomen weliswaar de urgentie voelen om maatschappelijk verantwoord en inclusief te ondernemen, maar dit vervolgens onvoldoende doen. En samen met anderen ontdekten we via een steekproef onder Rotterdamse werkgevers dat allerlei goedbedoelde beleidsinstrumenten niet van invloed bleken om iemand zonder werk uit te nodigen voor een sollicitatiegesprek - ondanks alle beleidsinspanningen (Dekker e.a., 2023). Voor een overzicht van alle beleidsinspanningen verwijst ik de liefhebbers graag door naar de website van het UWV met daarop te vinden de vele voordelen en regelingen die zijn bedacht om mensen met een afstand tot werk aan te nemen. Het geringe absorptievermogen van het bedrijfsleven roept vragen op over de veronderstelde rationaliteit van beleid. Het resultaat is namelijk vooralsnog een vrij stabiel onbenut segment aan arbeidsmarkt talent, bestaande uit onderbenutte deeltijdwerkers en (langdurig) werkzoekenden. Samen zou het gaan om zo'n miljoen personen. En dat op een structureel krappe arbeidsmarkt.

De missing link waarom beleid niet altijd de verwachte (of soms zelfs onbedoelde) gevolgen heeft, heeft volgens mij alles te maken met het bestaan van sociale normen. Opvattingen over hoe we ons (moeten) gedragen. Onderzoeksvragen in de beleids-sociologie zouden zich daarom in mijn beleving meer moeten gaan richten op de bestudering van het bestaan en de effecten van sociale normen in beleid. Het SCP (2022) begeeft zich al enigszins in die richting, door zich recent meer bezig te houden met de mensbeelden en aannames achter verondersteld gedrag in sociaal beleid. Belangrijk is het om hierbij niet langer uit te gaan van de veronderstelling dat de inzet van financiële prikkels werkzoekenden per definitie aanzet tot meer uren betaald werk en/of werkgevers 'verleidt' tot het aannemen van meer bijstandsgerechtigden. Het is verstandiger om te zoeken naar meer sociologische pogingen om het gedrag van mensen te begrijpen. Bekend is bijvoorbeeld al lang dat mensen het gedrag van anderen overnemen, wanneer zij het gevoel hebben deel uit te maken van een grotere ge-

meenschap van gelijkgestemden. Dit lijkt me bij uitstek een sociologische manier van kijken naar de vormgeving en het al dan niet slagen of falen van beleidsinterventies. Sociologische experimenten en onderzoeken op dit terrein lijken me in de toekomst daarom bijzonder waardevol.

Tot slot: Romke als promotor

Het bijdragen aan een 'liber amicorum' biedt tevens de kans om nog enkele woorden te richten aan een vertrekkend hoogleraar, in dit geval mijn promotor van destijds. Beste Romke, veel dank voor de mogelijkheid om destijds te kunnen promoveren op een onderwerp dat me nog steeds bijzonder interesseert. En meer in het algemeen dank voor onze kennismaking en samenwerking. Het is prettig werken met iemand die weloverwogen, rustig en goed geïnformeerd tot besluiten komt. Het zijn bij uitstek karaktereigenschappen die niet blind maken voor het bestaan van verschillende perspectieven en de belangen van anderen. Eerst denken, dan beslissen. Dat is waar ik bij jou aan moet denken als persoon. Wegtrekkend van de waan van de dag, waardoor academisch én beleidsmatig vooruitgang mogelijk is.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Achterberg, P., Yerkes, M. & Van der Veen, R. (2012). *The Transformation of Solidarity. Changing Risks and the Future of the Welfare State*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bicchieri, C. & Xiao, E. (2009). Do the right thing but only if others do so, *Journal of Behavioral Decision Making*, 22: 191-208.
- Buroway, M. (2005). For public sociology, *American Sociological Review*, 70(1): 4-28.
- Dekker, F., Van der Veen, R. & Peper, B. (2012). Herziening van sociale zekerheid: het perspectief van flexwerkers en zelfstandigen, *Beleid en Maatschappij*, 39(3): 297-310.
- Dekker, F. & Van der Veen, R. (2017). Modern working life: A blurring of the boundaries between secondary and primary labour markets?' *Economic and Industrial Democracy*, 38(2): 256-270.
- Dekker, F. & Van der Veen, R. (2017). *Het midden weg?* Delft: Eburon.
- Dekker, F., Koster, F., Anschutz, J. & Van Kooij, M. (2023). Wie wordt uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek? *Tijdschrift voor HRM*, 26(3): 1-21.
- Dekker, F. (2024). Inzet onbenut arbeidstalent vraagt om nieuwe sociale norm bedrijfsleven, *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 40(2): 159-162.
- Fairley, K., Stallen, M. & Sent, E. (2013). De kracht van sociale normen, *ESB*, 98(4672): 27-31.
- SCP (2022). *Mensbeelden bij beleid*. Den Haag: SCP.
- Van Dalen, H. & Henkens, K. (2023). Sociale normen beperken werken na AOW-leeftijd, *ESB* 108(4817):40-41.
- Van Nunspeet, F. & Ellemers, N. (2021). *Alarmbellen in het brein? De invloed van sociale normen op het belang van regelnaleving en op de cognitieve processen onderliggend aan regelnalevend en -overtredend gedrag*. Amsterdam: Boom criminologie.

Met de mond vol tanden

De Toeslagenaffaire en de betekenis van de ethogene methode van Romke van der Veen

– *Godfried Engbersen*

Ruim 40 jaar geleden deelden Romke van der Veen en ik een baan als junior-onderzoeker bij de afdeling sociologie van de Universiteit Utrecht. Onze baas was Prof. Peter Swanborn, bekend van zijn vele leerboeken over methoden van onderzoek, en onze taak was het analyseren van de kwaliteit van kwalitatief onderzoek. De kamer waarin wij werkten bevond zich op de twintigste verdieping van het Willem C. van Unnikgebouw, dat in de academische volksmond simpelweg werd afgekort tot 'Trans 2'. Dat gebouw zou de psycholoog Piet Vroon later inspireren tot zijn werk over het *sick building-syndrome*. Romke pakte het werk zeer voortvarend aan door zich direct te verdiepen in actuele wetenschapsfilosofische discussies over het positivisme, de verschillen en overeenkomsten tussen de natuurwetenschappen en sociale wetenschappen, en de waarde van kwalitatief of interpretatief onderzoek ten opzichte van het meer kwantitatief geïntendeerde onderzoek dat centraal stond binnen de Utrechtse afdeling sociologie. In mijn losbladig archief vond ik recent nog een indrukwekkend manuscript over positivisme en de sociologie en de methodologische dilemma's voor de sociale wetenschappen. Ik vond ook nog een artikel uit 1985 van de hand van Romke in het blad *Kennis & Methode* over het werk van de wetenschapsfilosoof en sociaalpsycholoog Rom Harré.

Waar Romke zich als een vis in het water bewoog binnen dat project, zag ik zelf mijn leven aan mij voorbijtrekken op de twintigste verdieping van het zieke Trans 2-gebouw. Ik was minder geïnteresseerd in de wetenschapsfilosofische grondslagen van onderzoek en wilde de samenleving in om onderzoek te doen. Rond 1985 waren

Romke en ik ook begonnen met een ander project, maar dan vanuit de Universiteit van Leiden, naar het vraagstuk van moderne armoede. We hadden namelijk ook een parttimebaan aan deze universiteit bij Prof. Kees Schuyt. Ik besloot te stoppen in Utrecht, en Romke toonde zich solidair. Ook hij vertrok. Niet veel later publiceerden Romke en ik ons boek *Moderne armoede: overleven op het sociaal minimum* (1987) gebaseerd op onderzoek onder 120 arme Rotterdamse huishoudens. Onderzoek naar sociale ongelijkheid werd een belangrijk thema in mijn latere werk en Romke kwam te werken op het snijvlak van arbeidsmarkt, sociale zekerheid en zorg.

Romke ging echter niet verder met zijn kennistheoretische werk (en ik heb me daarover altijd een beetje schuldig gevoeld gegeven het talent dat hij ervoor had). Gelukkig gebruikte hij die kennis voor zijn dissertatie *De sociale grenzen van beleid* (1990) gebaseerd op intensief onderzoek naar de Gemeentelijke Sociale Dienst (GSD), de Gemeentelijke Medische Dienst (GMD) en het Gemeenschappelijke Administratiekantoor (GAK). Dat onderzoek, geïnspireerd door de 'ethogene methode' van Rom Harré, biedt nog altijd een fraai voorbeeld voor hedendaags onderzoek naar de uitvoering van de sociale zekerheid. Of laat ik het nog sterker formuleren: het is een grote omissie dat dit type onderzoek niet meer gedaan wordt binnen de sociologie en de bestuurskunde waardoor beide disciplines met de mond vol tanden staan bij een van de grootste maatschappelijke kwesties van de laatste jaren: de toeslagenaffaire. Maar laat ik een en ander nader toelichten, te beginnen bij de ethogene methode van Rom Harré.

De ethogene methode van Rom Harré

De ethogene methode van sociaalwetenschappelijk onderzoek (ethos = waardesysteem; gennao = ontstaan) kent verschillende fundamentele uitgangspunten en ik pik er slechts drie uit (zie verder Van der Veen, 1985). Ten eerste is het gebaseerd op een radicaal-constructivistische visie op de sociale werkelijkheid: de sociale werkelijkheid is een door en door sociaal product en wordt gemaakt en in stand gehouden door het handelen van mensen en de betekenissen die zij aan hun handelen geven. Ten tweede huldigt het een realistische kennisopvatting: de taak van de wetenschap is het geven van een zo precies mogelijk beschrijving van het handelen van mensen en van maatschappelijke fenomenen, alsook het verklaren daarvan met behulp van 'generatieve mechanismen'. En ten derde legt het sterk de nadruk op de *agency* van mensen en hun vermogen tot reflexiviteit. Mensen zijn geen willoze speelballen van omstandigheden, maar hebben het vermogen actief te handelen en daarover te reflecteren: "It is through the reports of plans, feelings, intentions, beliefs, reason and so on that the meanings of social behaviour and the rules underlying social acts can be discovered", schrijft Harré, en hij voegt eraan toe dat inzicht in processen van betekenisgeving de weg wijst naar kennis van generatieve mechanismen (op cit. in Van der Veen, 1985: 70).

In zekere zin was Harré zijn tijd vooruit. Het methodologisch individualisme zou later aan betekenis winnen door het werk van James Coleman, die betoogde dat wetenschappelijke verklaringen die zich beperken tot relaties op macroniveau onbevredigend zijn, omdat ze de causale mechanismen die de samenhang tussen macro-eigenschappen verklaren, niet specificeren (Coleman 1990: 6-7). Ook zien we een toenemende aandacht voor mechanisme-gebaseerde verklaringen. Deze ontwikkeling is een reactie op de tekortkomingen van traditionele causale verklaringen en weerspiegelt de overtuiging dat goede verklaringen de 'radertjes en wielletjes' of de 'moeren en bouten' van het causale proces moeten blootleggen waarmee maatschappelijke verschijnselen tot stand komen (Elster 1989; Hedström & Ylikoski 2010; Tilly 2010).

De ethogene methode van Harré wordt duidelijk in zijn aandacht voor de analyse van 'act-actions structuren', dat wil zeggen een analyse van hoe mensen via hun handelen (actions) betekenisvolle daden verrichten (acts), en van 'rule/role-structuren', dat wil zeggen aandacht voor het regelgeleide gedrag van mensen, en van de verschillende rollen die zij spelen in specifieke situaties. Daarbij legt Harré de nadruk op het feit dat regels en rollen niet vastliggen, maar afhankelijk zijn van veranderende sociale contexten. Hoewel Romke het werk van Harré welwillend bespreekt oefent hij ook kritiek op hem uit, in het bijzonder op zijn microsociologisch perspectief waarbij Harré weinig oog heeft voor de invloed van institutionele en macrosociale verschijnselen, waaronder klassenverhoudingen, op het handelen van mensen.

Romke heeft dit perspectief gebruikt in zijn dissertatie *De sociale grenzen van beleid* waarin hij nauwgezet onderzoek verricht binnen een wijkkantoor van een GSD in een grote stad in het westen van het land, binnen de GMD en binnen een districtskantoor van het GAK. Ten behoeve van dat onderzoek heeft hij geobserveerd, dossieronderzoek verricht, interviews afgenomen met diverse uitvoerenden en met cliënten van de drie instellingen, alsook met cliënten van de Raad van Beroep, de beroepsinstantie voor cliënten van het GAK en de GMD. Dat onderzoek levert fascinerende inzichten op over het regelgeleide handelen van uitvoeringsfunctionarissen, de rollen die zij spelen en de rechtvaardigingen en morele overwegingen die zij betrekken in hun besluitvorming.

Een toepassing van de ethogene methode: uitvoering van de sociale zekerheid

In zijn dissertatie maakt Romke onder meer gebruik van een bekende typologie van Kagan (1978) naar stijlen van regeltoepassing dat gebaseerd is op twee dimensies: oriëntatie op de regels die moeten worden toegepast en oriëntatie op doelstellingen van de eigen organisatie (zie schema 1).

1 Voor deze paragraaf maak ik gebruik van hoofdstuk 9 van mijn studie *Fatale remedies* (2006)

Oriëntatie op het realiseren van organisatiedoelen

		Oriëntatie op het realiseren van organisatiedoelen	
		NEE	JA
Oriëntatie op de regels	NEE	Retraitisme	Ongeoorloofde discretie
	JA	Legalistisch	Rechterlijke wijze

Schema 1: Stijlen van regeltoepassing (Kagan, 1978: 95)

Met behulp van deze typologie laat Romke zien dat de wijze waarop de bijstandswet wordt uitgevoerd varieert tussen twee polen: die van de rechterlijke wijze van regeltoepassing waarbij regels en doelen in overeenstemming met elkaar worden toegepast en die van reitraitisme waarbij regels en doelen worden genegeerd en verwaarloosd. Beide stijlen van regeltoepassing zijn te herleiden tot de institutionele kenmerken van sociale diensten. Van der Veen karakteriseert sociale diensten als 'discretionaire organisaties', dat wil zeggen organisaties die een relatief grote vrijheid aan uitvoeringsambtenaren laten om een eigen gedragslijn te bepalen. Deze speelruimte is het gevolg van de aard van de snel veranderende bijstandsregelgeving, van de gedecentraliseerde uitvoeringsstructuur en van de beperkte interne controlemechanismen. Ook het feit dat uitvoeringsfunctionarissen in direct contact staan met burgers speelt een grote rol.

In de andere hoofdstukken keert het model niet systematisch terug, maar Romke laat zien dat binnen de GMD (een voorbeeld van een professionele organisatie) en het GAK (een voorbeeld van een bureaucratische organisatie) een legalistische wijze van beslissen voorkomt, naast professionele of rechterlijke vormen van regeltoepassing waarin meer aandacht is voor de situatie van de cliënt en de context van de arbeidsmarkt. Institutionele factoren spelen daarbij een grote rol, in het bijzonder de ruimte die formele regelgeving biedt, de aard van de organisatiestructuur (is sprake van een strikte scheiding tussen uitvoering, beslissing en controle?), alsmede het feit of men al dan niet contact heeft met cliënten. Zo hebben arbeidsdeskundigen van de GMD veel minder discretionaire of professionele speelruimte dan verzekeringsgeneeskundigen en dat geldt in nog sterkere mate voor ambtenaren van het GAK. Niettemin weten ook de arbeidsdeskundigen van de GMD en de medewerkers van het GAK onrechtvaardigheden te verzachten of te voorkomen door formele regels simpelweg te negeren.

Mijn bijdrage aan het toenmalige onderzoek naar de uitvoering van de sociale zekerheid bestond uit het toepassen van het werk van Thompson en Wildavsky (1985) over 'stijlen van informatieverwerking en -verwerping'. Zij stellen dat werknemers meestal niet geïnteresseerd zijn in volledige informatie en daarom bepaalde informatie afwijzen, camoufleren of manipuleren (*bounded rationality*). De manier waarop dit gebeurt en de aard van de afgewezen informatie kunnen echter sterk variëren. Zo onderscheiden zij vier stijlen van 'informatieverwerking', die gekoppeld zijn aan verschillende organisatieculturen. In een hiërarchische cultuur (bijvoorbeeld een ministerie) wordt bedreigende informatie geïntegreerd in het bestaande systeem (paradigmabescherming). In een fatalistische cultuur, waarin het werk strikt gebonden is aan regels (zoals bij arbeiders aan een lopende band), is risicomijding de norm. In een individualistische cultuur, zoals in de journalistiek, wordt relevante informatie via *networking* verzameld, waarbij werknemers veel vrijheid hebben en zo pragmatisch en efficiënt mogelijk te werk gaan. In een egalitaire cultuur (bijvoorbeeld een religieuze sekte) wordt bedreigende informatie genegeerd, omdat die de eigen denk- en werkwijze bedreigt.

In mijn dissertatie *Publieke Bijstandsgeheimen* (Engbersen, 1990) beschreef ik twee dominante culturen in de uitvoering van de bijstandswet: een individualistische en een fatalistische. De door Romke beschreven stijlen van regeltoepassing (rechterlijk en reïtraïtisme) sluiten gedeeltelijk aan bij deze twee uitvoeringsculturen (vgl. Engbersen, 1990: 163 en 184-185). Net als bij de stijlen van regeltoepassing, zijn deze culturen een gevolg van de institutionele kenmerken van discretionaire organisaties. Dit omvat de speelruimte die bijstandsregels bieden, de beperkte interne juridische controle (formeel en informeel), de complexiteit van sommige regels en het face-to-face contact met cliënten.

Ik ben ervan overtuigd dat deze typologieën, die een verband leggen tussen de institutionele kenmerken van uitvoeringsorganisaties, de formele regels die zij toepassen, en de stijlen van regeltoepassing en informatieverwerking, nog steeds van groot belang zijn. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in de analyse van de oorzaken en gevolgen van de toeslagenaffaire.

De Toeslagenaffaire

De Toeslagenaffaire, ook wel bekend als het toeslagenschandaal of de kinderopvang-toeslagenaffaire, kwam voort uit verdenkingen van fraude met toeslagen, een streng terugvorderingsbeleid, en een rigide toepassing van wet- en regelgeving door diverse bestuursorganen. Dit gebeurde mede onder druk van een meerderheid in de Tweede Kamer. Deze affaire ontstond door een ongelukkige wisselwerking tussen verschillende actoren, waaronder de Belastingdienst, de ministeries van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) en Financiën, de Tweede Kamer, de media, en de Raad van State. Hoewel de aandacht vanaf 2017 vooral gericht was op kinderopvangtoeslagen,

bleken soortgelijke problemen al sinds 2004 te spelen bij de huurtoeslag, zorgtoeslag, het kindgebonden budget en de inkomstenbelasting. Wanneer we ons beperken tot de kinderopvangtoeslag, zien we dat in duizenden gevallen schrijnende situaties zijn ontstaan door grote terugvorderingen van de overheid, met ernstige financiële en sociale gevolgen voor de gedupeerden.

Het beste boek over deze affaire is geschreven door journalist Jesse Frederik. Hij laat in zijn studie *Zo hadden we het niet bedoeld* (2021) overtuigend zien dat alle bovengenoemde actoren een rol hebben gespeeld in wat de toeslagenaffaire is gaan heten, en dat tal van factoren hieraan hebben bijgedragen, waaronder:

- Geringe wetskennis en kennis van de uitvoering bij Kamerleden en bewindspersonen.
- Strenge regelgeving zonder hardheidsclausule: een ouder die enkele honderden euro's eigen bijdrage niet betaalt of vergeet te betalen, kon een terugvordering verwachten van de gehele kinderopvangtoeslag van dat jaar, oplopend tot tienduizenden euro's.
- Strikt regelgestuurde uitvoering: bij de Belastingdienst hadden medewerkers weinig beslisruimte en volgden zij procedures en instructies blindelings.
- Strakke en harde lijn van de Raad van State: deze veranderde pas vanaf oktober 2019.
- Groepsdenken en vooringenomenheid bij het Combiteam Aanpak Facilitators (CAF): dit team was belast met het bestrijden van fraude bij toeslagen door facilitators zoals gastouderbureaus.
- Slechte samenwerking tussen ministeries: de verhoudingen tussen de ministeries van Financiën, SZW en de Belastingdienst waren verstoord.
- Gebrekkige ICT-structuur: de ICT van de Belastingdienst was ontoereikend.
- Vertrek van vakkennis door bezuinigingen: door bezuinigingen en een vertrekregeling voor oudere werknemers verloor de Belastingdienst veel expertise, wat leidde tot een gebrek aan continuïteit.
- De rol van de media: incidenten zoals de Bulgarenfraude werden uitvergroot, terwijl er weinig oog was voor de complexiteit van het vraagstuk (waaronder wetgeving).
- Gebrek aan aandacht voor de uitvoering bij ministeries: zowel bij de ministeries van Financiën als Sociale Zaken was er te weinig aandacht voor de uitvoering.

Al deze factoren droegen bij aan een sterk *legalistische stijl* van regeltoepassing, waarbij 'regels zijn regels' centraal stond en *paradigmabescherming* dominant was. Een treffend voorbeeld hiervan is het Ministerie van SZW dat werkte aan een wet (die er niet zou komen) om de kinderopvangtoeslag overbodig te maken. Tegelijkertijd weigerde het ministerie de bestaande wetgeving aan te passen, en stelde het in

plaats daarvan voor om vooral de voorlichting te verbeteren. In de uitvoering zagen we daarnaast vormen van *uitsluiting van informatie en inzichten* die niet binnen het dominante fraudeframe pasten, zoals bij het Combiteam Aanpak Facilitators (CAF), evenals *risicomijding* door uitvoerders die vreesden te worden teruggefloten door hun leidinggevenden of de rechter.

Ondanks de beperkte beleidsvrijheid van veel betrokken ambtenaren en uitvoerders, waren er op diverse momenten medewerkers binnen de Belastingdienst die alarm sloegen over kleine administratieve fouten die leidden tot enorme terugvorderingen. Ambtenaren van het Ministerie van Financiën wezen eveneens op onrechtvaardigheden en deden praktische voorstellen voor verbeteringen, maar hun stemmen vonden lange tijd onvoldoende gehoor (zie Frederik, 2021).

Inmiddels is het sentiment radicaal veranderd, regels en instructies zijn deels aangepast en ook de interpretaties ervan. Er is meer aandacht voor maatwerk en een grotere beslisruimte voor uitvoeringsfunctionarissen. De invalshoek van een overheid die burgers wantrouwt is ingeruild voor een perspectief waarin vertrouwen meer centraal staat. Er is zelfs een prinses ingeschakeld om mee te helpen met de afwikkeling van toeslagen. Prinses Laurentien was voorzitter van de Stichting (Gelijk)waardig Herstel, die zich inzet voor de gedupeerde toeslagenouders. Inmiddels is zij daarmee gestopt. Het is de vraag of de ambities van maatwerk kunnen worden waargemaakt, en of de huidige *pragmatische manier* van werken met *networking* als informatiestijl niet tot ongewenste uitkomsten gaat leiden. Ik vermoed van wel. Maar voor alle dilemma's die die samenhangen met de keuze tussen meer maatwerk of meer algemeen beleid biedt het proefschrift van Romke zeer relevante inzichten (Van der Veen, 1990: 211-216).

De moraal van het verhaal

Deze bespreking van de toeslagenaffaire is veel te gebrekkig opgeschreven en mist systematische uitwerking. Toch is mijn centrale stelling dat als er eerder onderzoek naar de uitvoering van de toeslagen was uitgevoerd volgens de ethogene methode van Romke van der Veen - met aandacht voor institutionele factoren en met gebruik van verschillende dataverzamelmethode, zoals observatie, dossieronderzoek en interviews met uitvoerders én cliënten - de wetenschap een grotere rol had kunnen vervullen. Ook de typologieën van regeltoepassing en informatieverwerping zijn nog steeds relevant. Dit type onderzoek had kunnen bijdragen aan het voorkomen van onheil door de stemmen van uitvoerders en cliënten, die zich bewust waren van de ongewenste effecten van de uitvoering van regelgeving, nadrukkelijker te laten horen.

Een pijnlijk punt in het boek van Frederik is namelijk dat bijna geen wetenschappers aan het woord komen. Slechts enkele rechtswetenschappers hebben bepaalde zaken

aangestipt, maar sociologen en bestuurskundigen zijn geheel afwezig. Dit had anders gekund met het analytisch kader en de methodologische gereedschapskist die Romke heeft aangereikt. Maar dan moeten sociologen en bestuurskundigen de samenleving niet als een tekst beschouwen (dus discourse-analyses van documenten) of als een cijfer (dus analyse van grootschalige databestanden). Wat dat betreft is het goed dat Romke niet is blijven bivakkeren op de twintigste verdieping van Trans-2, maar de samenleving is ingetrokken.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Elster, J. (1989). *Nuts and bolts for the social sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Engbersen, G., & Veen, R. van der (1987). *Moderne armoede: Overleven op het sociaal minimum*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. (1990). *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. (2006). *Fatale remedies. Over onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Frederik, J. (2021). *Zo hadden we het niet bedoeld. De tragedie achter de toeslagenaffaire*. De Correspondent.
- Hedström, P., & Ylikosk, P. (2010). Causal mechanism in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36: 49-67.
- Kagan, R. A. (1978). *Regulatory justice: Implementing a wage-price freeze*. New York: Russell Sage Foundation.
- Thompson, M., & Wildavsky, A. (1985). *A cultural theory of information bias in organizations* (paper). Berkeley.
- Tilly, C. (2010). Mechanisms of the middle range. In: C. Calhoun (Ed.), *Robert K. Merton. Sociology of Science and Sociology of Science.*, pp. 54-62. New York: Columbia University Press.
- Veen, R. van der (1985). De ethogene methode van Rom Harré. *Kennis & Methode*, 9 (1): 64-79.
- Veen, R. J. van der (1990). *De sociale grenzen van beleid. Een onderzoek naar de uitvoering en effecten van het stelsel van sociale zekerheid*. Leiden: Stenfert Kroese.

Kleur bekennen

De disciplinaire ankers van een interdisciplinaire wetenschapper

– *Menno Fenger*

In 1996 startten Romke en ik beiden bij de Faculteit der Bestuurskunde van de Universiteit Twente. Romke ging er de toenmalige sectie Bestuurssociologie verder uitbouwen, ik kwam als startende promovendus in de sectie Beleidswetenschap, waar Andries Hoogerwerf net met emeritaat was gegaan. Met een milieukundige (Hans Bressers) en een beleidswetenschapper (Pieter-Jan Klok) als promotoren werkte ik in Twente aan een proefschrift over de samenwerking tussen arbeidsbureaus, bedrijfsverenigingen en sociale diensten: een echt 'Romke'-onderwerp dus eigenlijk. In die jaren spraken Romke en ik elkaar regelmatig over mijn proefschrift. Dan bleken de disciplinaire verschillen groot te zijn: Romke was in die tijd een klassieke beleidssocioloog, ik zat tot over mijn oren in de beleidswetenschappen.

In 2000 stapte ik over naar de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Erasmus Universiteit om daar universitair docent te worden bij de vakgroep Bestuurskunde. In 2004 kwam Romke als hoogleraar Sociologie van Arbeid en Organisatie naar diezelfde faculteit, maar dan bij de Vakgroep Sociologie. In de jaren die volgden leek het erop dat zowel de vakgroepen Bestuurskunde en Sociologie als Romke en ik disciplinair dichter naar elkaar toe groeiden. De beide vakgroepen gingen steeds nauwer met elkaar samenwerken, uiteindelijk resulterend in een fusie in het Department of Public Administration and Sociology (DPAS). Romke en ik zouden nauw gaan samenwerken in het Europese onderzoeksproject *INSPIRES* en het Research Excellence Initiative *The State of Local Welfare*. Wij overbruggden onze disciplinaire verschillen in

wat in het nog te verschijnen proefschrift van Nathan Levy de 'interdisciplinaire discipline'¹ *social policy studies*² heet.

Ik heb het genoeg om ook in de laatste fase van zijn carrière nog vrij intensief met Romke samen te werken. Daarin viel mij echter de klassieke socioloog in Romke veel meer op dan de social policy wetenschapper. Ik weet echter niet of dat nu het gevolg is van mijn selectieve waarneming (destijds of nu) of van een ontwikkeling in het denken van Romke. Vandaar dat ik deze bijdrage aan de afscheidsbundel ter ere van Romke graag wil gebruiken om meer licht te werpen op de disciplinaire ontwikkeling van Romke van der Veen. En dat doe ik op een manier die bij hem past: door het empirisch te onderzoeken.

Om deze bijdrage enigszins beknopt te kunnen houden, hanteer ik daarbij drie hoofdisciplines:

1. Bestuurskunde, omdat Romke een groot deel van zijn leven in bestuurskunde omgevingen en met bestuurskundigen heeft gewerkt.
2. Sociologie, omdat daar zijn disciplinaire wortels liggen.
3. Social policy, omdat veel van zijn werk in dit toepassingsdomein ligt. De onderzoeksvraag van deze bijdrage luidt derhalve als volgt: in welke van de drie disciplines bestuurskunde, sociologie en social policy past het werk van Romke van der Veen het beste en in hoeverre is hierin een ontwikkeling door de tijd waar te nemen?

Bestuurskunde, sociologie en social policy: een overzicht

De definiëring van wetenschappelijke vakgebieden en zelfs van het concept discipline is een wetenschappelijke jungle – en een academisch mijnenveld. Er is zelfs een zelfstandig vakgebied dat de aard van wetenschappelijke kennisproductie en de ontwikkeling van wetenschappelijke disciplines bestudeert: *science and technology studies* (STS). Het is ongetwijfeld vloeken in de STS kerk, maar om enige vaart te krijgen in deze bijdrage heb ik, uit de losse pols, in Tabel 1 een korte kenschets gegeven van de drie disciplines waartussen Romke zich beweegt – al realiseer ik me dat ik daarmee niet alleen in de STS-kerk vloek, maar ook in de kerken van de drie disciplines die ik in de tabel heb opgenomen.

- 1 Deze term is gebaseerd op Abbott (2001). Voor Abbott is een onderzoeksveld een toepassingsdomein waarin verschillende wetenschappelijke disciplines met elk hun eigen professionele oriëntaties en instituties bij elkaar komen, in een discipline is doorgaans een bepaalde mate van institutionalisering aanwezig met eigen beroepsverenigingen, tijdschriften, professionele codes en gedeelde klassieke auteurs.
- 2 Ik gebruik in deze bijdrage consequent de Engelse term 'social policy studies' omdat er in het Nederlandse universitaire landschap geen vergelijkbare discipline is.

	<i>Bestuurskunde</i>	<i>Sociologie</i>	<i>Social policy</i>
<i>Focus</i>	Governance, publiek management, beleid, politiek-ambtelijke verhoudingen	Sociaal gedrag, sociale structuren, instituties, sociale verandering	Sociale risico's, welvaart en welzijn, rechtvaardigheid
<i>Centrale concepten</i>	Bureaucratie, verantwoording, beleidsanalyse	Socialisering, sociale stratificatie, ongelijkheid, disciplineren en deviantie	Verzorgingsstaat, sociale rechten, ongelijkheid,
<i>Doelen</i>	Verbeteren functioneren van overheidsorganisaties	Sociale verschijnselen bestuderen, sociale patronen begrijpen	Bijdragen aan beleid gericht op verbetering van de welvaart en het welzijn van burgers
<i>Methoden</i>	Kwantitatieve methoden (surveys, analyse van bestaande data), kwalitatieve methoden (case studies, interviews)	Kwantitatieve methoden (surveys, analyse van bestaande data), kwalitatieve methoden (etnografie, participerende observaties, interviews)	Mixed methods (beleidsanalyse, case studies, interviews, evaluaties)
<i>Opleidingen</i>	MSc Bestuurskunde, MPA (Master of Public Administration), MPP (Master of Public Policy)	MSc Sociologie, Master Arbeid, Organisatie en Management (AOM)	MSW (Master of Social Work), MA in Social Policy, MPP in Social Policy, in Nederland geen universitaire opleiding
<i>Beroepsverenigingen</i>	American Society for Public Administration, International Institute of Administrative Sciences, Vereniging voor Bestuurskunde	American Sociological Association, International Sociological Association, Nederlandse Sociologische Vereniging	ESPANet, Social Policy Association
<i>Belangrijke klassieke auteurs</i>	Woodrow Wilson, Max Weber, Herbert Simon	Émile Durkheim, Max Weber, Karl Marx	Sir William Beveridge, Richard Titmuss, Gøsta Esping-Andersen

Tabel 1: De centrale kenmerken van drie disciplines

Binnen elk van deze disciplines zijn verschillende stromingen te onderscheiden, zoals de beleidswetenschap, de kritische benaderingen in de sociologie, waarbij soms ook weer de relatie tussen hoofd- en sub stroming er eentje is die tot discussie kan leiden. Maar voor dit bijzondere doel – het ontrafelen van de disciplinaire inbedding van Romke – vind ik het gerechtvaardigd om daaraan voorbij te gaan. Laten we snel naar de aanpak van het onderzoek gaan.

Onderzoeksaanpak

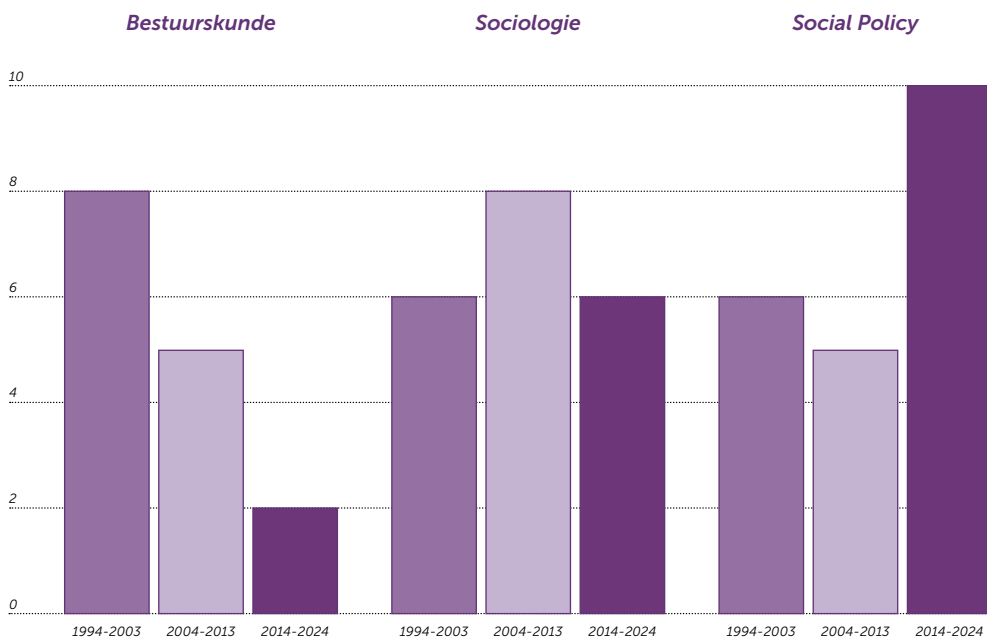
Om de vraag naar de disciplinaire inbedding en de ontwikkeling daarin van Romke van der Veen te kunnen beantwoorden, maak ik gebruik van twee aanpakken. Enerzijds kijk ik naar de disciplines waarin Romke heeft gepubliceerd gedurende zijn loopbaan, vervolgens kijk ik voor een aantal publicaties vanuit welke disciplines de verwijzingen komen die hij heeft gebruikt. Het is dus geen volwaardige bibliometrische analyse, al is de aanpak wel enigszins geïnspireerd door het werk dat ik met Nathan Levy and Peter Scholten heb gedaan naar de ontwikkeling van de beleidswetenschap als academische discipline (Levy, Fenger & Scholten, 2024).

Voor beide bronnen heb ik gebruik gemaakt van een grove – en op sommige punten wellicht arbitraire – indeling: publicaties kunnen bestuurskunde, sociologie, social policy of ‘overig’ zijn. Ik heb mijn eigen tacit knowledge van het veld, de naam van de bundel of het tijdschrift en de kenmerken van de uitgever gebruikt als basis om publicaties in één van de vier categorieën in te delen. Zo valt de bijdrage van Romke aan de jubileumbundel van de Vereniging voor Bestuurskunde in de categorie Bestuurskunde; een artikel in *Social Policy & Administration* is een social policy-artikel.

Voor de indeling van Romke’s eigen publicaties heb ik tijdvakken van tien jaar gebruikt. Daarbij zijn alleen wetenschappelijke bijdragen gecategoriseerd, geen essays of congrespapers. Voor de presentatie van de gegevens heb ik de categorie ‘overig’ buiten beschouwing gelaten, en alleen publicaties zijn gecodeerd die duidelijk in te delen waren in één van de drie disciplines. Voor de indeling op basis van gebruikte referenties heb ik de drie meest recente zelfstandig geschreven artikelen van Romke gebruikt. Romke publiceert vaak met anderen, maar in die gevallen zijn de gebruikte referenties mede afhankelijk van de keuzen van de coauteur(s). Daarom kwam ik uit bij drie wat meer beschouwende analyses: (1) een artikel over het arbeidsmarktbeleid voor kwetsbare groepen voor het Tijdschrift voor Politieke Economie (Van der Veen, 2016a); (2) een bijdrage aan een bundel over de toekomst van de verzorgingsstaat (Van der Veen, 2016b); en (3) een bijdrage aan een jubileumbundel van de Vereniging voor Bestuurskunde (Van der Veen, 2023). Beleidsdocumenten en adviesrapporten – de zogeheten grijze literatuur – heb ik bij deze analyse buiten beschouwing gelaten.

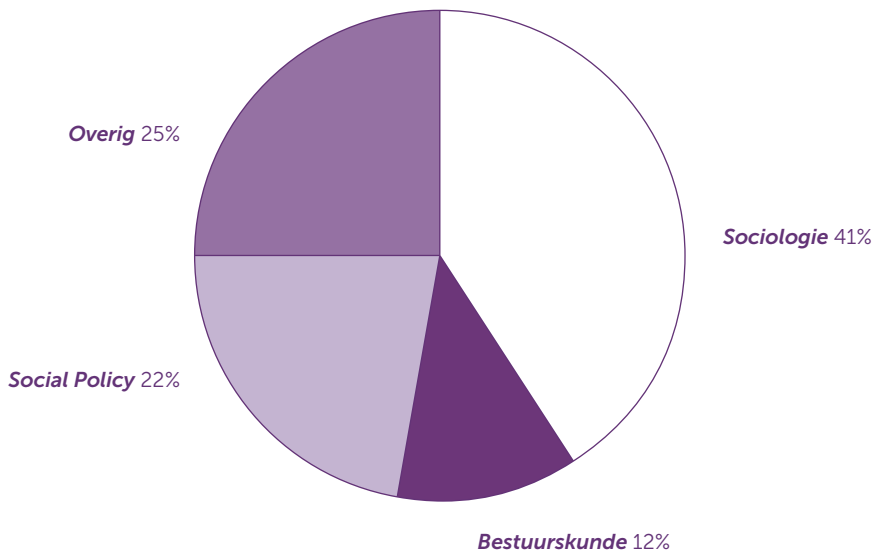
Resultaten

Figuur 1 presenteert de indeling op basis van de publicaties van Romke in de afgelopen 30 jaar. Uiteraard is nader onderzoek nodig en zijn de gegevens nogal grofmazig verzameld, maar het beeld is behoorlijk robuust: de socioloog Romke is door de tijd heen redelijk constant aanwezig gebleven, maar de bestuurskundige Romke is in de loop van zijn carrière vervangen door de social policy Romke. Over de achtergronden van deze ontwikkeling kunnen wij slecht speculeren. Wellicht heeft het te maken met zijn overgang van Twente naar Rotterdam, met de groei van het vakgebied social policy, of met de 'ontsociologisering' van het vakgebied Bestuurskunde.

Figuur 1: Romke's publicaties

Het beeld van de sociologie als anker dat uit bovenstaande figuur naar voren komt, wordt verder versterkt als we kijken naar de referenties die Romke hanteert in zijn zelfstandig geschreven publicaties. Hierin is de sociologie de duidelijke winnaar, op ruime afstand gevolgd door de categorieën 'overig' en 'social policy'. In de categorie 'overig' vinden we vooral verwijzingen naar bronnen uit de disciplines recht en economie, en incidentele verwijzingen naar filosofie en politicologie. Figuur 2 geeft een overzicht van de door Romke gehanteerde referenties.

Figuur 2: Gebruikte referenties door Romke

Kleur bekennen

Het oordeel is duidelijk: Romke is en blijft socioloog! De verzorgingsstaat is zijn toepassingsdomein. In dat opzicht staat hij in de voetsporen van een aantal grote Nederlandse sociologen voor hem, zoals Bram de Swaan, Cees Schuyt en Jacques van Doorn. Hij brengt sociologische theorieën naar zijn toepassingsdomein en draagt vanuit dat toepassingsdomein bij aan de sociologische theorievorming. Daarmee zijn wij dus in staat om de centrale vraag van deze bijdrage te beantwoorden. De centrale vraag luidde: in welke van de drie disciplines bestuurskunde, sociologie en social policy past het werk van Romke van der Veer het beste en in hoeverre is hierin een ontwikkeling door de tijd waar te nemen?

Het antwoord op deze vraag kan na de analyses hiervoor nauwelijks een verrassing zijn. Het werk van Romke is sociologisch van aard. De sociologie is zijn ankerpunt geweest in een carrière van bijna 40 jaar. We kunnen een lichte verschuiving door de tijd heen zien van bestuurskunde naar social policy, maar de sociologie is voor Romke altijd een ankerpunt geweest – en zal dat hoogstwaarschijnlijk na zijn emeritaat ook blijven.

Overzicht van gebruikte literatuur

Abbott, A. (2001). *The Chaos of Disciplines*, Chicago: University of Chicago Press.

Levy, N., Fenger, M. & Scholten, P. (2024). Becoming an interdisciplinary discipline?

An analysis of the development of the policy sciences 1975-2020, *under review*.

Van der Veen, R. (2016a). Sociale Zekerheid in een open samenleving. Postindustrialisering en de toekomst van de sociale zekerheid. In: P. van Lieshout (red.) *Sociale (on) zekerheid. De voorziene toekomst*, Amsterdam: (A.U.P., pp. 89-112.

Van der Veen, R. (2016b). Arbeidsmarktbeleid voor kwetsbare groepen, in: *TPE-digitaal*, 10 (1) 10-26.

Van der Veen, R. (2023). Sturing van arbeidsmarkt en van arbeidsparticipatie.

Een (deels) bestuurskundige agenda voor de toekomst, in: T. Overmans, M. Honingh en M. Noordegraaf (red.) *Maatschappelijke Bestuurskunde. Hoe verbindende bestuurskundigen (kunnen) inspelen op maatschappelijke vraagstukken*, Den Haag: Boom), 169-190.

Ode aan de beleidssociologie

Ervaringen en perspectieven van een
grenswerker tussen beleid en wetenschap

– *Peter Scholten*

In een tijd van ‘crisis-taal’ in de Nederlandse samenleving en in beleid en politiek is het tijd voor een ode aan, en roep naar, de beleidssociologie. Deze tijd vraagt om een sociologische blik op hoe beleid in de praktijk daadwerkelijk gemaakt wordt, waarom, met welke actoren, en welke gevolgen het heeft. In een tijd waar men voortdurend blijft hangen in normatieve opvattingen over hoe beleid zou moeten worden gemaakt, is er behoefte aan veel meer empirische kennis over hoe beleid echt werkt, en waarom men daar steeds vaker een ‘crisis’ lijkt te ervaren.

Juist bij het afscheid van Romke van der Veen is het relevant stil te staan bij dit soort vragen. Romke heeft in zijn loopbaan een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de beleidssociologie in Nederland (zie ook Van der Veen, 2008, Van Hoof, 2010). Hij is een van de belangrijkste vertolkers geworden van de door Van Doorn ingezette traditie van beleidssociologie waarbij sociologie en bestuurskunde vaak op een heel maatschappelijk relevante wijze met elkaar verbonden worden. Ook heeft Romke zelf in zijn loopbaan in diverse rollen een belangrijke rol gespeeld in het verbinden van beleid en wetenschap. Hij heeft vanuit zijn wetenschappelijke rol en positie een belangrijke bijdrage geleverd aan beleidsontwikkelingen op het terrein van sociaal-economische vraagstukken, maatschappelijke ongelijkheid, gezondheidszorg en sociale zekerheid. Tijd om eens stil te staan bij de ervaringen en perspectieven van een grenswerker op het belang van de beleidssociologie in het Nederland van toen en nu.

De roep naar een beleidssociologisch perspectief

De toename van maatschappelijke complexiteit wordt vaak neergezet als een van de verklaringen waarom de samenleving steeds vaker 'crisis' ervaart. Beleid zou steeds minder in staat zijn om complexe problemen op te lossen waarbij sprake is van een grote mate van onzekerheid, internationale interdependenties en maatschappelijke omstredeheid. Hierdoor zouden er steeds meer schijnbaar onoplosbare problemen ontstaan, of zoals Schon en Rein (1994) het omschreven, 'weerbare beleidscontroverses'. In bestuurskundige literatuur heeft het aanleiding gegeven tot een nog lelijker woord, 'wicked policy problems.'

Hoewel een tamelijk evidente redenering, is de gedachte dat complexiteit tot weerbarstige problemen leidt niet helemaal eenduidig. Waarom zou beleid nu ineens niet met complexiteit om kunnen gaan? En wat scheelt er dan aan onze beleidsprocessen? Het lijkt erop dat we steeds meer gevangen zitten tussen beleidsoptimistische en beleidspessimistische modellen van beleid. Beleidsoptimisme stelt dat we beleidsproblemen zo rationeel mogelijk moeten kunnen oplossen; zolang beleid maar rationeel gemaakt wordt, komt het goed. Beleidspessimisten lijden aan een vorm van beleidsrelativisme; alles is subjectief en maatschappelijke problemen oplossen is niet meer relevant of niet meer mogelijk.

Dit is nu bij uitstek waar de beleidssociologie binnenkomt. Een goed begrip van hoe beleid daadwerkelijk wordt gemaakt, door wie, binnen welke structuren, vanuit welke perspectieven, en met welke sociale gevolgen. Niet vertrekkend vanuit een beleidsoptimisme of -pessimisme, maar veel meer empirisch. Juist in een tijd waar vertrouwen in beleid en politiek daalt, en waar veel sprake is van 'feitenvrije politiek', is een goed begrip van hoe beleid precies werkt van essentieel belang.

Romke van der Veen is een van de beleidssociologen die laat zien dat de uitdaging van complexiteit voor beleid helemaal niet zo nieuw is, en dat beleid, indien gefundeerd op de juiste veronderstellingen, weldegelijk veel met complexiteit kan doen. Romke deed veelvuldig onderzoek naar hoe beleid om kan gaan met maatschappelijke risico's, zoals gepaard gaande met de toenemende individualisering in de samenleving, de toenemende rol van technologie en onzekerheid, en van globalisering. In zijn onderzoek naar sociaal beleid heeft hij zich veelvuldig hard gemaakt voor hoe maatschappelijke risico's niet zozeer vragen om meer of minder beleid, maar vooral om ander beleid, slimmer beleid. Daarbij plaatste Romke zichzelf in de traditie van reflexieve sociologen als Ulrich Beck (Beck, 1992); een positionering die hij zeker aan ondergetekende pupil heeft overgedragen.

Vanuit zijn empirische beleidssociologische lens heeft Romke bijvoorbeeld een belangrijke bijdrage geleverd aan de hervorming van de Nederlandse sociale zekerheid. Daarbij stond bijvoorbeeld centraal dat beleid ontworpen moet worden op basis van een erkenning van onzekerheid, in plaats van het ontkennen ervan vanuit een klassiek maakbaarheidsgehoof. Ook bij de herziening van het pensioenstelsel speelde Romke een belangrijke rol.

Een typisch beleidssociologisch stempel die Romke in zijn adviezen bij dergelijke beleidsadviezen heeft achtergelaten, betreft de rol van de overheid/staat. In zijn roep om slimmer beleid gaat het er niet zozeer om dat de overheid steeds de centrale actor dient te zijn in beleid; hij laat juist zien dat (als erfenis van het Nederlandse corporatisme) een goed samenspel met maatschappelijke actoren essentieel is voor de kwaliteit van het beleidsproces en van de beleidsproducten. Het maken van beleid is voor hem een maatschappelijk proces binnen bredere politieke en economische structuren, wat tegenwoordig vaak wordt aangeduid als 'governance.'

Dergelijke lessen heb ik meegenomen naar het beleidsveld waarop ik zelf actief ben, en actief ben geworden onder begeleiding van Romke als promotor; het Nederlandse beleid ten aanzien van migratie en diversiteit. Wat hier opvalt is dat het beleidsveld zich in een welhaast voortdurende crisis lijkt te bevinden. Vanuit een beleidssociologische lens valt op dat het beleid gedreven wordt door een zeer beperkt empirische blik op beleid. In plaats daarvan wordt het beleid gedreven door normatieve wensbeelden over wat beleid zou moeten doen, vaak gestoeld op een overspannen geloof in maakbaarheid van de samenleving. Complexiteit en onzekerheid worden daarbij vaak weggepoetst; migratie mag niet onzeker zijn, omdat het vooral beperkt moet worden; en integratie wordt als een top-down te managen probleem neergezet, dat de staat wel even zou kunnen oplossen.

Dat migratie en diversiteit geen maakbare problemen blijken te zijn, leidt helaas niet tot een toename aan beleidssociologische reflectie. Het leidt wel tot een toenemend cynisme ten aanzien van beleid, en afnemend vertrouwen in beleid en politiek. Hoewel op geen enkele wijze te substantiëren is dat er een 'migratiecrisis' zou zijn in Nederland, zou men wel kunnen spreken van een beleidscrisis of een crisis van het migratiebeleid. Sommigen wijten dit aan symboolpolitiek, vaak ook een teken van beleidscynisme.

Wat ontbreekt is een beleidssociologische analyse om een dergelijke beleidscrisis, of 'symboolpolitiek', te duiden. Waar komt het vandaan, wat is de logica ervan, wat zijn de actoren, et cetera? Onderzoek laat zien dat het bij migratie en 'integratie' niet zozeer gaat om de vraag naar meer of minder beleid, maar naar ander beleid. Zo heeft het management van 'integratie' heel veel gemeen met het onderzoek van Romke van

der Veen naar maatschappelijke risico's en onzekerheid; het gaat vaak veel meer over kleine aanpassingen op veel terreinen (denk aan toegang tot onderwijs, kwaliteit van huisvesting, tegengaan discriminatie), dan een grote aanpassing op 1 terrein. Hetzelfde geldt voor migratie; het managen van migratie vergt een hoge mate van erkenning van onzekerheid en aanpassingen in onder meer economisch beleid, sociaal beleid, onderwijsbeleid, en nog veel meer beleidsvelden, in elk geval niet alleen op het terrein van 'migratiebeleid.'

De roep om beleidssociologie is dus meer dan ooit actueel. Positief is dat bestuurskunde en sociologie in Rotterdam (en op veel andere plekken) inmiddels samen zijn gesmolten. Dat sociologie als discipline en bestuurskunde als onderzoeksveld met beleid als studieobject naadloos bij elkaar passen, getuigt ook uit het CV van Romke. Met een roze bril op zou je kunnen zeggen dat beleidssociologie inmiddels mainstream is geworden. Met een donkere bril op moeten we echter concluderen dat de aandacht voor beleidssociologie tanende is, en steeds minder benoemd wordt. Met het vertrek van Romke is er dan ook een noodzaak om de Rotterdamse Van Doorn – Van der Veen traditie in beleidssociologie goed te continueren; een schone taak voor het team Beleid, Politiek en Samenleving.

Ervaringen met grenzenwerk tussen beleid en wetenschap

De beleidssociologie roept niet alleen vragen op over hoe we beleidsprocessen beter kunnen leren begrijpen, maar ook over hoe onderzoek en beleid op elkaar ingrijpen.

In een tijd van 'alternatieve feiten' en van 'feitenvrije politiek', is het meer dan ooit van belang stil te staan bij de rol van wetenschap in de samenleving. Welke bijdrage kunnen wetenschappers leveren aan de oplossing van maatschappelijke problemen? Wat is daarbij de rolverdeling tussen wetenschap en bijvoorbeeld beleid en politiek? En wat zijn de implicaties voor wetenschap van het al dan niet betrokken zijn bij maatschappelijke ontwikkelingen?

Als beleidssocioloog is Romke van der Veen zelf heel actief geweest in wat 'grenzenwerk' wordt genoemd tussen beleid en wetenschap. Ook dit weer in de Van Doorn – Van der Veen traditie waarbij beleidsonderzoek en maatschappelijke praktijk actief op elkaar betrokken worden. Bij grenzenwerk gaat het om een voortdurend balanceren tussen distantie en nabijheid tussen beide werelden, en het helder definiëren wat de rollen van beide werelden zijn en hoe deze zouden moeten interacteren (zie Gieryn, 1983).

Een van de grenswerk-organisaties waar Romke uitermate actief is geweest is de Sociaal-Economische Raad (SER), waaraan hij van 2012 tot en met 2024 als Kroonlid was verbonden. In deze rol komt veel uit Romke's beleids-sociologische loopbaan samen, zowel inhoudelijk (onderwerpen gerelateerd aan sociale zekerheid, gezondheidszorg, maatschappelijke risico's, et cetera) maar ook wat betreft relatie tussen wetenschap en beleid (het maken van beleid samen met maatschappelijke actoren). Bij de SER maakte hij zich onder meer sterk voor de consequenties van digitalisering voor de arbeidsmarkt, het toekomstbestendig maken van de zorg, de gevolgen van de energietransitie voor de arbeidsmarkt, en nog veel meer.

Als een typische grenswerker is Romke steeds betrokken bij beleid, maar wel vanuit een sterk eigen rol en onafhankelijkheid (zie ook Van der Veen, 2008). Hij begeeft zich als wetenschapper in de beleidsarena, mengt met maatschappelijke partijen, maar altijd vanuit een sterk eigen rolopvatting als wetenschapper. Ook schroomt hij niet om aan te dringen wanneer hij vindt dat wetenschappelijk advies genegeerd wordt. Bijvoorbeeld op het terrein van zorg spreekt hij hardop uit dat hij adviezen maar blijft herhalen totdat er in beleid ook echt iets mee gedaan wordt. Ook grenswerkers kunnen een luis in de pels van beleidsmakers zijn, maar altijd vanuit de gedachte dat samenwerking uiteindelijk altijd beter zal zijn voor het algemeen belang.

Ik zou willen dat ik zou kunnen zeggen dat ik de lessen van grenswerker Romke een-op-een heb kunnen overnemen voor het veld van migratie- en diversiteitsbeleid. Dat is echter niet zo, ook omdat het veld er heel anders uit ziet, of in ieder geval heel anders uit is komen te zien. Juist het proefschrift dat ik onder begeleiding van Romke heb verricht (Scholten, 2008) ging over de relatie tussen onderzoek en beleid in de ontwikkeling van het Nederlandse integratiebeleid. Mijn onderzoek laat zien dat er aanvankelijk vergelijkbare structuren van samenwerking waren tussen wetenschap, maatschappij en beleid bij het ontwikkelen van beleid. Wellicht dat de wetenschap aanvankelijk zelfs nog sterker haar stempel kon drukken op beleid op dit terrein dan op menig andere beleidsvelden.

Echter is het grenswerk bij migratie en diversiteitsbeleid sterk gecompliceerd geraakt over het voorbije decennium. Infrastructuren zijn grotendeels verdwenen en er is weinig voelbaar van een bereidheid tot 'evidence-based policymaking'. Ook aan de zijde van migratieonderzoek zijn de verhouding verhardt, wat heeft geleid tot toenemende distantie tussen onderzoek en beleid. Grenswerk is nu vooral een zaak van afbakenen geworden, in plaats van het definiëren van gepaste en constructieve relaties. In plaats van directe wederzijdse relaties, is het strijdveld in onderzoek-beleidsrelaties steeds meer naar de media verschoven. Een ontwikkeling die niet bijdraagt aan de kwaliteit van beleid, kan men constateren van uit een beleids-sociologische bril.

Conclusies: ode aan de beleidssociologie

De crisis-taal in Nederland signaleert dat er meer dan ooit een noodzaak is de Van der Veen – Van Doorn traditie van Rotterdamse beleidssociologie te continueren. We hebben een kritische en constructieve beleidssociologie nodig om te begrijpen waar het crisisgevoel vandaan komt, wat er misgaat in onze beleidsprocessen, en wat we eraan kunnen doen. En we hebben vaardige en betrokken grenswerkers nodig die wetenschap, samenleving en beleid bij elkaar kunnen houden, in het belang van de kwaliteit van beleid en in het maatschappelijk belang.

Het vertrek van Romke komt dan ook niet (en nooit) op een gelegen moment. Het komt op een moment dat grenswerk tussen wetenschap en beleid steeds meer gepolariseerd wordt, en waar de beleidssociologie steeds minder expliciet in de aandacht staat. Een schone taak dus voor de nieuwe generatie onderzoekers die zal moeten leren het grenzenland tussen wetenschap en politiek ook in deze tijd te navigeren, en die het stokje zal moeten overnemen waar het gaat om een goede empirische analyse van hoe beleidsprocessen daadwerkelijk verlopen.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity* (Vol. 17). Sage.
- Gieryn, T. F. (1983). Boundary-work and the demarcation of science from non-science: Strains and interests in professional ideologies of scientists. *American Sociological Review*, 781-795.
- Scholten, P. W. A. (2008). *Constructing immigrant policies: Research-policy relations and immigrant integration in the Netherlands (1970-2004)*. University of Twente.
- Shön, D., & Rein, M. (1994). *Frame reflection: Toward the resolution of intractable policy controversies*. Basic Book.
- Trommel, W. A., & Van der Veen, R. (Eds.). (1999). *De herverdeelde samenleving: De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. (2008). Tussen rede en macht. *Sociologie* 4: 412-418.
- Van Hoof, J. J. B. M. (2010). *JAA van Doorn en de Nederlandse sociologie: De erfenis, het debat en de toekomst*. Amsterdam University Press.

Sociologie in de *post-truth* samenleving

– Willem Trommel

Post-truth samenleving? Wat nu weer?! Een ervaren socioloog zal met argwaan kennisnemen van de nieuwste poging de toestand van de samenleving met één pakkend lemma te duiden. En wat is dat dan eigenlijk, *post-truth*, alsof we ooit vanuit de volle waarheid samenleefden. Natuurlijk komt de term niet uit de lucht vallen. Het verwijst bijvoorbeeld naar de verspreiding van nepnieuws door trollen en *bots* op sociale media (Harris 2023). Of naar de toegenomen minachting voor feiten in het politieke debat, ten gunste van sentiment, emotie, aandachtspolitiek (Durnova, 2019). Naar het groeiende wantrouwen van burgers jegens de waarheidsclaims van (statelijke) autoriteiten (Carlsson & Cabin, 2023). Of naar de kennelijke opbloei van complotdenken, zoals zich dat tijdens de Covid-crisis manifesteerde (Kuzelewska & Tomaszuk, 2022).

Gaat het hier nu om uitingen van één en hetzelfde fenomeen? In deze beknopte verkenning zal ik betogen dat dit twijfelachtig is. *Post-truth* verwijst naar samenlevingscondities die weliswaar onderling samenhangen, maar in (kennis)sociologisch opzicht wezenlijk van elkaar verschillen. Ik onderscheid drie vormen. De eerste noem ik de zwendelsamenleving. In de zwendelsamenleving overheerst nog steeds een geloof in waarheid, misschien zelfs meer dan ooit, maar juist vanwege dat geloof kunnen misleiding en desinformatie opbloeien. *Post-truth* betekent hier dus niet dat we waarheid minder zijn gaan waarderen, wel dat er vaker een loopje mee genomen wordt.

De tweede conditie betreft een groeiende twijfel ten aanzien van de bronnen die de samenleving van 'ware kennis' plegen te voorzien. Instituties als wetenschap, recht en

onderwijs worden niet meer vanzelfsprekend als geldige bronnen van 'ware kennis' ervaren. Er is hier dus eventueel nog wel geloof in waarheid, maar dat is dan een alternatieve waarheid, ontleend aan andere bronnen dan de gebruikelijke. Ik noem dit de sceptische samenleving.

De derde conditie, ten slotte, is die waarbij *post-truth* letterlijk moet worden genomen. Waarheid is nu niet langer een prominente maatschappelijke waarde, kennis is veeleer een hinderpaal, iets dat mensen afhoudt van wat zij vanuit hun diepste overtuiging zouden willen en moeten doen in dit leven. De leidraad voor maatschappelijk handelen is niet zozeer ware kennis, maar vooral innerlijk vuur en wilskracht. Ik noem het de redeloze samenleving.

De achterliggende vraag bij dit essay is wat de sociologie nog vermag wanneer deze condities aan de orde zijn, afzonderlijk dan wel in samenhang. Ook de sociologie produceert waarheidsclaims over de samenleving, en ook die lijken hun geldigheid op verschillende manieren te verliezen. Dat is een reële zorg, zo zal ik betogen, en bezien moet dan ook worden welke remedie hiertegen mogelijk is. In mijn achterhoofd heb ik daarbij het werk van iemand die lange tijd mijn collega was en steevast opkwam voor 'robuuste empirische sociologie'. Romke van der Veen is inmiddels op weg naar de uitgang van de academie en deze bijdrage valt dan ook mede te lezen als een poging te verhinderen dat met zijn vertrek een *post-truth* sociologie opbloeit.

De zwendelsamenleving

Recent ben ik verslingerd geraakt aan de YouTube-filmpjes van ene Fil Henley, een Britse gitarist en muzikkenner. Zijn analyses van klassieke popliedjes zijn leerzaam en vermakelijk, maar vooral intrigerend is de reeks filmpjes die hij heeft gewijd aan bedrog in de muziekindustrie. Je weet dat het bestaat - AI-gedreven technieken om van iedere valse kraai een nachtegaal te maken -, maar de schaal waarop dit gebeurt en de consequenties voor de muziekbeleving, zijn alsnog ontluisterend. De standaard voor liveoptredens is *autotune* geworden: de artiest die naar een verkeerde toonhoogte reikt, wordt automatisch en in *real time* gecorrigeerd. In de studio worden zangstemmen sinds de eeuwwisseling vrijwel altijd gedigitaliseerd en aan toonhoogte correctie (*pitch correction*) onderworpen, zodat die fraaie uithaal- ooit onhaalbaar voor het gemiddelde talent- alsnog binnen bereik komt. En zo kan het gebeuren dat u 250 euro heeft neergelegd om nog eenmaal een optreden van de *Eagles* bij te wonen, om vervolgens getuige te zijn van een mimespel op muziek waarvan de zangpartij vooraf in een studio werd opgenomen en van een *live* sensatie werd voorzien. Zwendel is van alle tijden, maar hier is iets nieuws aan de hand. In ons (samen)leven is een technologie beschikbaar gekomen die vrij eenvoudig de suggestie van waarheid kan genereren, op welk vlak dan ook. Of het nu gaat om een nieuwsbericht, een

1 Het YouTube-kanaal van Henley heet *Wings of Pegasus*.

kunstuiting, een wetenschappelijk onderzoek of een foto, de echtheid ervan is in de zwendelsamenleving nooit meer zeker. We staan nog maar aan het begin van deze ontwikkeling en hebben dan ook maar weinig benul van de betekenis ervan. Voor een sociologie van de *post-truth* wereld ligt hier dan ook een eerste grote uitdaging. Hoe leven mensen in zo'n wereld samen?

Waar we al wel het nodige over weten, is waar het vandaan komt. Technologie maakt het mogelijk, maar (hyper)kapitalisme is een belangrijke aanjager. Met misleiding valt grof geld te verdienen. Wie zegt bijvoorbeeld dat op het schermpje van uw *smart devices* de werkelijke prestaties van het apparaat worden weergegeven? Sjoemelsoftware zit goed verstopt. Sensationele *fake*-berichten lokken u naar sites waar *influencers* klaar staan om het geld uit uw zakken te kloppen. Ook in de publieke sector is bedrijfsmatig denken de afgelopen decennia de norm geworden en inderdaad, ook dat levert veel nep op. Een voorbeeld uit het academisch milieu: hoeveel artikelen zijn al niet gepubliceerd die er weliswaar uitzien als een heus wetenschappelijk werk, maar inhoudelijk niets toevoegen? Wellicht nog ontluisterender is het gehannes met ranglijstjes, waarvan de betrouwbaarheid toch niet valt na te gaan. Wie wordt afgerekend op prestaties, gaat ervoor zorgen dat in ieder geval de schijn van succes naar de buitenwereld wordt uitgedragen. Dat heet dan de prestatieparadox: mooie scores op papier, maar in werkelijkheid povere resultaten (Van Thiel & Leeuw, 2003).

Politieke macht is een andere prominente aanjager. Het loont, electoraal en (geo) politiek, om met leugens het opinieklimaat te beïnvloeden, te interveniëren in buitenlandse verkiezingen, of eenvoudigweg voor maatschappelijke verwarring en ophef te zorgen. Zulke praktijken hebben een enorme vlucht genomen. Sociologisch vooral interessant is het feit dat dit met een zekere schaamteloosheid gepaard lijkt te gaan. Als Donald Trump zijn zoveelste aperte leugen opdist, lijkt zijn aanhang niet geschokt of beschaamd, maar eerder verheugd over zoveel moed. Het werk van socioloog Norbert Elias (1939) is hier leerzaam. Veranderende schaamtegevoelens duiden op een wezenlijke overgang in het beschavingsproces. Kennelijk is de waarheid spreken in politieke kwesties geen evidente gedragsnorm meer. Verwonderlijk is dat niet, gelet op de normalisering van zwendel op steeds meer domeinen van het leven. Hier gaat de zwendelsamenleving over in een andere modaliteit van *post-truth*, zoals verderop nog zal blijken.

Definitief en volledig is deze transitie niet, en kan dat ook niet zijn. Zwendel gedijt immers alleen als er ook nog voldoende geloof bestaat in waarheid, echtheid, oprechtheid. We zien tegenbewegingen die hier nadrukkelijk voor ijveren. Allerhande *factcheckers*, bijvoorbeeld, en platforms als Witness en Bellingcat, die met geavanceerde technieken de precieze toedracht beogen te reconstrueren van omstreden gebeurtenissen. Bewonderenswaardig werk, en herkenbaar voor sociologen die zich

altijd al graag als mythejagers afficheerden. De vraag is wel of hier een gevecht tegen de bierkaai wordt gevoerd. Het is een nobel streven om medeburgers te willen overtuigen van de feiten – ‘Het is uitgezocht, er zit echt geen microchip in de Covid-vaccinatie’ – maar wat als de reactie simpelweg volgehouden ongelooft en/of hardnekkige ontkenning is...?

Dan lijkt de tijd rijp om serieus aandacht te geven aan een vraag die moderne samenlevingen zich andermaal zullen moeten stellen: wat is eigenlijk het maatschappelijk belang van waarheid? De oude antwoorden benadrukken haar cruciale betekenis voor wetenschap, techniek, economische voorspoed en rationeel bestuur. Maar nu de waarheid stelselmatig op de proef wordt gesteld, wordt ook zichtbaar dat zij enkele vitale sociale en morele functies vervulde. Waarheid stut het onderlinge vertrouwen in een gemeenschap, draagt bij aan een gedeeld wereldbeeld en maakt inlevingsvermogen mogelijk. *Post-truth*, opgevat als gesjoemel met de waarheid, impliceert dat ook op deze fronten verliezen worden geleden. Zo lijken we gestaag in een *low trust society* te belanden, waarin niet vertrouwen maar wantrouwen de norm is. Denk aan de explosie van inspecties en toezichthoudende organisaties. De zwendelsamenleving heeft een alsmaar uitdijende controle-industrie nodig.

Hiermee hangt een algehele verschraving van het leefklimaat samen. Waar we ooit konden vertrouwen op bevlogen en kundige professionals, moeten we steeds meer op onze hoede zijn. Is mijn arts nog wel oprecht, of staat hij onder druk van financiers en toezichthouders? Kloppen zijn of haar diagnoses nog wel? We twijfelen aan de waarachtigheid van een zangprestatie, en met recht, zoals Fil Henley op YouTube zo goed laat zien. En daarbij is meer aan de hand dan louter misleiding. Steeds meer muziek wordt zielloos, georkestreerd naar mechanische perfectie. Met *autotune* verliezen zangstemmen hun natuurlijke vibratie en klankkleur, en verdwijnt de mogelijkheid om de zangprestatie af te stemmen op de context waarin het optreden zich voltrekt, de sfeer in de zaal of het spel van de begeleiders. Deze nep wordt bovendien de norm voor een goede voordracht, misschien wel het meest ontwrichtende effect. Zelfs als jonge mensen zich zouden willen oriënteren op zanggrootheden uit het verleden, dan blijkt dat oude liveopnames op YouTube inmiddels door de *pitch correction* zijn gehaald. Vocale kanonnen als Freddy Mercury en de Bee Gees, klinken voortaan ingeblikt, omdat er zo nodig wat noten moesten worden opgepoetst die door het systeem als onzuiver werden aangemerkt. Verminking van het culturele verleden, ter bestending van een frauduleus heden.

De sceptische samenleving

Zwendel kan gedijen zolang zwendelaar en gedupeerde er eenzelfde opvatting over waarheid op na houden. Daarbij gaat het om een klassieke en alleszins gangbare opvatting, die in de wetenschapsfilosofie wel wordt aangeduid als de 'correspondentietheorie': een uitspraak is waar wanneer deze correspondeert met een waargenomen toestand in de werkelijkheid. Het is bijna niet voorstelbaar hoe een dagelijks leven mogelijk zou zijn zonder dit waarheidsbegrip. Talloze malen op een dag doen we met onze uitspraken waarheidsclaims conform de correspondentietheorie.

Toch werd dit waarheidsbegrip in de sociologie al snel op de korrel genomen. Aanhangers van de 'kritische theorie' brachten naar voren dat uitspraken over de sociale werkelijkheid niet zelden naar een 'gehalveerde rationaliteit' verwijzen.² Neem als voorbeeld een algoritme dat in een grote dataset ontdekt dat de jonge daders van scooterdiefstal vaker dan gemiddeld een Marokkaanse achtergrond hebben. Deze constatering is dan op zich 'waar', maar wat als we ontdekken dat de politie in haar opsporingswerk al langere tijd speciaal op deze groep let, en scooterrijders met een 'Marokkaans uiterlijk' vaker aanhoudt? Dan is onze ware constatering een artefact van etnisch profileren. Ofwel, sociale feiten worden 'geproduceerd' en het levert slechts een 'halve waarheid' op als deze productie wordt genegeerd. Of, zoals ook wel wordt gezegd: uw waarheid is de mijne niet.

We stuiten hier op een tweede dimensie van de *post-truth* wereld: toenemende scepsis over gevestigde waarheden, met daarbij opkomende aanhang voor alternatieve waarheden. Uw waarheid is de mijne niet, zo zeggen bijvoorbeeld antivaxers tegen de staat, en klimaatontkenners tegen de wetenschap. Hebben deze groeperingen de geschriften van de kritische theorie ontdekt? Vermoedelijk niet. De grote namen van de kritische theorie – Horkheimer, Habermas, Marcuse – waren neomarxisten, die in vlijmscherpe analyses lieten zien hoe sociale ('positivistische') waarheden de resultante waren van een kapitalistisch ingericht maatschappelijk systeem. Ook zij stelden dat andere waarheden denkbaar en mogelijk waren. Tot diep in de jaren zeventig heeft dit de linkse goegemeente geïnspireerd: de verbeelding aan de macht, zo heette dat toen. Opmerkelijk genoeg is de huidige generatie sceptici eerder aan de rechterflank van het politieke spectrum te vinden. Deze 'nieuwe scepsis' vraagt om sociologische opheldering.

Waar de kritische theorie zich zorgen maakte om de wereldwijde opmars van het kapitalisme – want aanjager van sociale ongelijkheid en plat massaconsumentisme –, keert de nieuwe scepsis zich tegen het zogenaamde 'globalisme'. Globalisme wordt daarbij gezien als een project van een mondiale (links-liberale) elite; een project dat

2 Het gaat hier om de zogenaamde 'Frankfurter Schule'. Hoefnagels (1980) biedt een goede Nederlandstalige inleiding tot de sociologie van deze school.

de zelfbeschikking van landen en volkeren inperkt en zich nauwelijks bekommert om de 'verliezers' van de globalisering. Waar de kritische theorie talloze studies initieerde naar wat de 'kolonisering van de leefwereld' werd genoemd – het binnendringen van politiek-economische systeemrationaliteit in het vrije denken van burgers –, daar maakt de 'nieuwe scepsis' zich druk om de dwingelandij van een zogenaamde 'woke agenda': traditionele waarden en levensopvattingen mogen kennelijk niet meer bestaan. En waar de kritische theorie blootlegde hoe maatschappelijke instituties de belangen van het kapitaal behartigen – het rechtssysteem dat privébezit beschermt, de staat die verzet neerslaat, de massamedia die de consumptie opstuwen –, daar is 'de nieuwe scepsis' ervan overtuigd dat de instituties uitsluitend 'links-liberale' dogma's debiteren. Met halve waarheden over klimaat, natuur en migratie behartigt de staat het globalistische belang, en de 'mainstream media' sluiten hier naadloos op aan met berichtgeving die zowel 'fake' als 'woke' is.

Dominante waarheden over het samenleven worden dus zowel door de klassieke kritische theorie als door de nieuwe sceptici betwist. Belangrijkste verschil schuilt evenwel in de onderbouwing van dit gezichtspunt. De kritische theorie stamt uit een filosofische traditie die vraagtekens plaatst bij kennis die uit een beperkte, instrumentele rede voortspuit. Dat deze rede overheersend is geworden in een kapitalistisch ingerichte samenleving maakt dat halve waarheden aan de orde van de dag zijn. De nieuwe scepsis lijkt hiermee weliswaar verwant, maar is niet geënt op een specifieke maatschappijanalyse. De nieuwe scepsis wordt gevoed door een aantal vermoedens, waarvan de belangrijkste luidt dat er een mondiale, links-liberale elite bestaat die erop uit is wereldheerschappij te veroveren. Het zou voer voor hedendaagse sociologen moeten zijn dit zogeheten 'complotdenken' aan empirische toetsing te onderwerpen. Dat de wereld wordt bestuurd door een samenzwerende elite is een onwaarschijnlijke hypothese. Dat laat evenwel onverlet dat de belangen van het mondiale kapitaal wel degelijk door allerhande lobbyorganisaties worden behartigd -denk aan *Big Tech*- en dat er transnationale bestuurlijke netwerken actief zijn die zich onttrekken aan democratische controle. Sociologisch onderzoek op dit terrein, in lijn met de kritische traditie, zou kunnen helpen bizarre complottheorieën te ontzenuwen.

Maar afdoende zal dit niet zijn. De nieuwe scepsis lijkt niet erg gevoelig voor empirische argumenten. Het wantrouwen jegens de waarheidsclaims van wetenschap, rechtspraak, media en andere gevestigde institutionele bolwerken is groot. Dat kan dwaas, koppig en irrationeel lijken, maar dat valt nog te bezien. Op dit punt is een andere kritische wetenschapstraditie van belang, die ontstond rond het werk van de fransman Michel Foucault.³ Tussen 1965 en 1984 liet Foucault met een serie sterke studies zien dat macht in moderne samenlevingen niet langer een groep machthebbers veronderstelt - een soevereine vorst, een bestuurlijke elite, een kaste van kapi-

³ *The Foucault Reader* (Rabinow, 1991) biedt een uitstekend overzicht van zijn werk.

taalbezitters -, macht is steeds vaker 'anoniem', neergeslagen in velden van kennis die weliswaar neutraal en waar lijkt, maar welbeschouwd een dwingend, normaliserend en disciplinerend karakter heeft. Geneeskundigen definiëren wie normaal is, en wie krankzinnig. Pedagogen en onderwijskundigen 'weten' hoe we onze kinderen moeten opvoeden en tot gehoorzame burgers kunnen vormen. Juristen trekken de scheidslijn tussen maatschappelijk gepast en crimineel gedrag, psychologen en arbeidskundigen vertellen ons hoe we het beste uit onszelf kunnen (en dus moeten) halen. De nieuwe scepsis duidt op groeiende afkeer van deze (en andere) 'kennis/macht' constellaties, zelfs als daar geen aanwijsbare samenzwering achter zit.

Deze afkeer heeft politieke betekenis, zoals al door Foucault zelf werd besproken in zijn analyses van het neoliberalisme (Foucault, 1980). Het neoliberale mensbeeld is paradoxaal, want enerzijds veronderstelt het een vrij en verantwoordelijk individu, anderzijds wordt dit individu via de dwingende kennis/macht constellaties alsnog gedisciplineerd tot een 'volgzaam lichaam', dat getrouw de normen van een excessief competitieve samenleving volgt. Wie daarin niet slaagt, heeft dat aan zichzelf te wijten, want de crux van neoliberalisme is dat de burger geacht wordt zichzelf te sturen, op basis van de aangereikte kennis (Trommel, 2018). Naarmate dit neoliberale denken in de afgelopen decennia invloedrijker werd, en een welhaast grenzeloos kapitalisme ontketende, voelen steeds meer burgers aan dat zij in deze wedloop niet meer mee kunnen komen, en dat zij machteloos staan tegenover de tirannie van het 'dwingende weten'. Populistische leiders vertalen vervolgens dit onbehagen alsnog in verzet tegen de gevestigde politieke orde die gemakshalve 'links-liberaal' wordt genoemd, maar in werkelijkheid een instrument is van een neoliberale ideologie.

Maar die orde heeft geen (geheime) repressieve agenda, ze is hoogstens uitvoerder van een logica die in de maatschappelijke kennisproductie zit verstopt. Ooit was onderzoek naar maatschappelijke kennisproductie een bloeiende loot aan de stam van de kritische sociologie. Vandaag de dag lijdt deze traditie een kwijnend bestaan, want nauwelijks nog gefinancierd. Hoewel het nauwkeurig zou moeten worden onderzocht, lijken de agenda, organisatie en financiering van de wetenschapsindustrie in de greep van neoliberale belangen en denkschema's. Het blootleggen van deze eenzijdigheid in de productie van kennis en waarheidsclaims zou kunnen helpen de roep om 'alternatieve waarheden' uit de sfeer van populisme en samenzwering halen. Want nemen we die roep niet serieus, dan zou *post-truth* wel eens een grimmiger gedaante kunnen aannemen.

De redeloze samenleving

Geloof in ware kennis kan, ten slotte, geheel en al betekenisloos worden. In de negentiende eeuw worden in de geneeskunde ideeën ontwikkeld die zich verzetten tegen de wetenschappelijke, mechanistische benadering van 'leven'. In dit zogenaam-

de 'vitalisme' wordt een onstoffelijke levensvank verondersteld, een kracht die doet leven, ofwel een levensdrift, een ziel. Dit denken verloor in de medische wetenschap geleidelijk terrein, maar in de filosofie, ethiek en sommige takken van de menswetenschap speelt het tot op de dag van vandaag een rol. De filosofie van Friedrich Nietzsche heeft daartoe belangrijke aanzetten gegeven.⁴

Nietzsche verkondigde de dood van God; de mens en zijn wetenschap hadden hem vermoord. En zo was er geen ijkpunt meer voor de moraal. In zekere zin heel goed, zo vond Nietzsche, want het christendom had vooral een weke slavenmoraal voortgebracht, waarin lijdzaamheid en zwakte als deugden gelden. Met de dood van God moest er een nieuwe moraal komen, die de mens nu zelf zou gaan bepalen. Wetenschap kon zo'n moraal niet bieden, want het zoeken naar waarheid ('de wil tot waarheid') is fundamenteel anders dan het zoeken naar het goede. Nietzsche redeneerde dat de nieuwe moraal gevonden moest worden in 'menselijke kracht', tegenover de slapheid van de christelijke moraal. Het gaat om de 'wil tot macht', waarin klassieke deugden als moed en strijdlustigheid een herwaardering ondergaan. Waarheid is hieraan ondergeschikt en in zekere zin waardeloos, als het gaat om een vurig en vitaal leven.

Dit morele vitalisme vinden we vandaag de dag terug in extreemrechtse kringen, zoals de 'alt-right' in de Verenigde Staten. Daarbij wordt Nietzsche omarmd, zoals ook de nazi's met hem dweepten. Zijn werk wordt daarbij, bedoeld en onbedoeld, verminkt. Voor Nietzsche ligt de nieuwe moraal niet in het verleden noch in racistische mythes (*white supremacy*). De filosoof hamert er juist op dat de mens iets nieuws zal moeten bedenken, en dat dit een soort übermensch veronderstelt, een notie die eveneens ten onrechte in verband is gebracht met fascistische rassenleer. Blijft staan dat Nietzsche zijn kaarten zet op vitalisme en niet op wetenschap of ware kennis. De vraag 'hoe te leven' laat zich lastig aan kennis ontleen, zoals Michel Foucault ruim een halve eeuw later liet zien met zijn kritiek op de kennis/macht constellaties. Nietzsche zoekt het in een 'levensvank', of beter nog een levenskunst, een spoor dat ook Foucault in zijn laatste werken zou gaan volgen.

Met moed en bevlogenheid een maatschappelijk doel najagen is een kwaliteit die in de huidige, technocratisch georiënteerde politiek node wordt gemist. Burgers lijken moe geworden van stikstofmodellen, klimaatprognoses en koopkrachtplaatjes. Mag het weer eens gaan over waarden en idealen, daar was democratie toch voor bedoeld? Het zou een prioriteit moeten zijn op de agenda voor sociologisch onderzoek naar *post-truth*: hoe zijn we beland in het moeras van technocratisch bestuur, wat

4 Sue Prideaux (2018) schreef een prachtige biografie over Nietzsche, met de veelzeggende titel *Ik ben dynamiet*. De biografie biedt naast een sfeervol levensverhaal een goede kennismaking met de ideeën van de man.

houdt het in stand en hoe valt dit tij te keren? Maar niet alleen in de politiek, ook in werk, liefde en vrije tijd lijkt levensvreugde te worden verdrongen door een belastend prestatiestreven. Hervinden van vitalisme en levenskunst, in tijden van ernstige *burn outs*, lijkt meer dan ooit een opgave.

Maar als vitalisme in de politieke context leidend wordt, kan dat ook een grimmig karakter aannemen. Dan verbleekt het belang van waarheid; zwendel, leugens en misleiding worden legitieme instrumenten om levensdoelen te bereiken. Burgers die deze weg opgaan, bereiken een punt dat zij niet meer voor rede vatbaar zijn. In hun ogen is veel, zo niet alles, geoorloofd als de uitgestippelde levensweg daarom vraagt. Omdat dapperheid, moed en strijdvaardigheid kardinale deugden zijn in het vitalistische denken, kan fysiek geweld niet worden uitgesloten, denk aan de bestorming van het Capitool in 2021, of aan het frequente geweld tegen Afro-Amerikanen. In ons land treffen we elementen van dergelijk vitalisme aan bij de zogenaamde 'soevereinen' en bij Forum voor Democratie. Waarden als 'mannelijkheid' en fysieke weerbaarheid worden op jongerenkampen beleden en gepraktiseerd, en met enige regelmaat wordt gezinspeeld op ondermijning van de gevestigde democratische instituties.

Hoe dan een balans te vinden tussen de inspiratie van het vitalisme en het nut van wetenschappelijk weten? In de talrijke studies die Jürgen Habermas verrichte naar het openbare leven, benadrukte hij dat democratie niet alleen de botsing van waarden behelst.⁵ Nodig is ook de kennisgedreven botsing van argumenten. Dat vereist een publieke sfeer waarin levendig debat over gemeenschapskwesties plaatsvindt, een sfeer die in zoverre 'machtsvrij' is dat alleen nog de macht van het beste argument telt. In deze publieke sfeer wordt waarheidsvinding alsnog gepraktiseerd en gewaardeerd, zij het steeds in relatie tot de levensdoelen die we belangrijk achten. Met de opmars van politiek als 'technocratische probleemoplossing' lijkt deze open debatcultuur te zijn verschaald en/of vervangen door hatelijke gelijkhebbij op de sociale media. Ook dit verval zou bij uitstek een thema moeten zijn voor de socioloog die kennis wil vergaren van de *post-truth* wereld, alsmede van manieren om de samenleving voor ontsparing in redeloosheid te behoeden.

Besluit

Post truth is een diffuus en ambigu begrip en misschien juist daarom wel zo populair aan het worden. Het verwijst naar allerlei verschijnselen die iets te maken hebben met de relativering van ware kennis. Vanuit een kennissociologische lens lijken drie ideotypische vormen van elkaar te kunnen worden onderscheiden, zo heb ik althans in

5 Habermas komt voort uit de kritische school, maar heeft naast kritische analyse veel geïnvesteerd in het ontwikkelen van een wenkend perspectief, tegenover de koloniserende macht van het kapitalisme. Toonaangevend in dit verband is zijn hoofdwerk over communicatief handelen (Habermas, 1981).

deze korte verkenning betoogd. Daarmee is een ordening aangebracht die kan helpen de kwestie diepgaander te onderzoeken.

Momenteel gaat veel (beleids)aandacht uit naar het fenomeen van de zwendelsamenleving, denk aan reguleringsvraagstukken (hoe 'deep fakes' te beteugelen?) en/of *fact check* inspanningen. Sociologen kunnen waardevolle bijdragen leveren aan deze pogingen tot *damage control*, maar uitdagender nog is deze schade zorgvuldig in kaart te brengen. Wat hebben we precies te verliezen als we niet meer kunnen rekenen op de echtheid, waarachtigheid en waarheid van sociale uitingen? Een intrigerende hypothese daarbij is dat de maatschappelijke ontwrichting niet zal stoppen als we ons louter beperken tot zorgen over zwendel. Er zijn diverse mechanismen werkzaam die een overgang van zwendel naar de twee andere modaliteiten van *post-truth* kunnen bewerkstelligen a) verwerping van gevestigde waarheidspraktijken en bijbehorende instituties en b) volledige ontkenning van waarheid als morele categorie.

Sociologen kunnen ook in deze context bijdragen aan schadebeperking, bijvoorbeeld via kritisch onderzoek naar complotdenken en/of naar de radicaliseringsprocessen die burgers tot een staat van redeloze razernij brengen. Maar er lijkt ook een meer offensieve onderzoeksstrategie wenselijk en mogelijk. In de sceptische samenleving lijkt ruimte te ontstaan voor een herleving van de kritische traditie, met onderzoek naar de wijze waarop de hedendaagse leefwereld van burgers wordt gekoloniseerd, en de rol die (neoliberale) kennis/macht-constellaties daarbij spelen. En daarnaast groeit in de redeloze samenleving ook de behoefte aan onderzoek naar de technocratische verlamming van politiek en bestuur. Revitalisering van gemeenschapsidealen, veerkracht en publiek debat is daarbij een belangwekkend onderzoeksthema, dat meer kans op financiering maakt dan een decennium geleden.

Wil de sociologie daadwerkelijk een rol van betekenis kunnen spelen, dan zal ze echter ook de hand in eigen boezem moeten steken. Haar eigen waarheidsbegrip is opgeschoven naar het vaststellen van verbanden in grote datasets, mede gevoed door de groeiende mogelijkheden die AI op dit vlak te bieden heeft. Deze 'computationalistische' sociologie levert halve waarheden op indien ze niet vergezeld gaat van onderzoek naar de mechanismen die de sociale werkelijkheid produceren. Zoals eerder gememoreerd, was de inbreng van Romke van der Veen wat dit betreft altijd een lichtend voorbeeld. Robuuste sociale kennis moet verder reiken dan correlatie-onderzoek, juist en vooral in een *post truth* context. Het is aan een nieuwe generatie vakgenoten hier werk van te maken.⁶

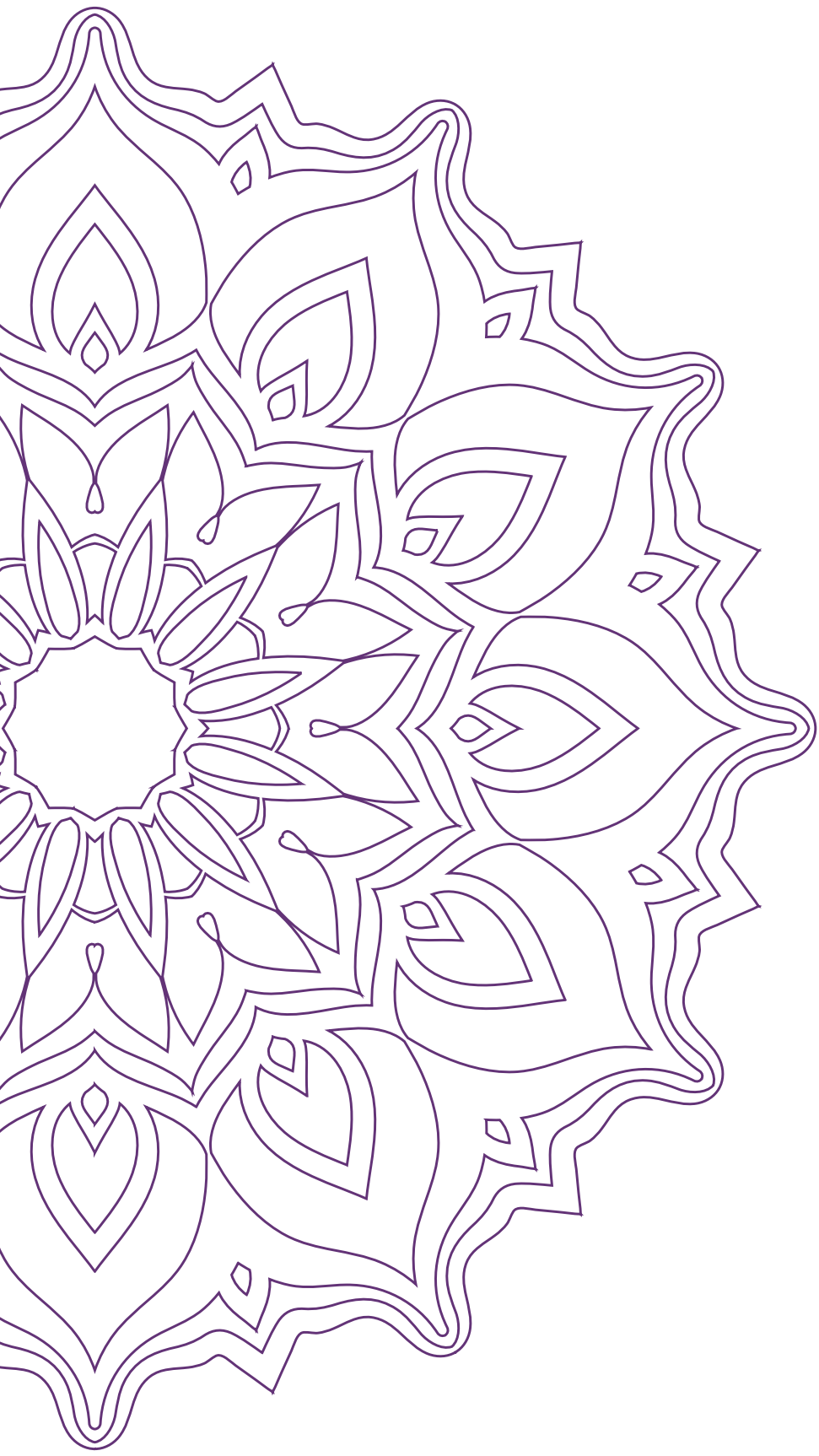
6 Met dank aan Romke voor de mooie Twentse jaren. Nieuwe collega's in het vak raad ik aan het proefschrift van hem te lezen, en dan met name de methodologische verantwoording (Van der Veen, 1990).

Overzicht van gebruikte literatuur

- Carlsson, E., & Carbin, M. (2023). Restoring trust? *Critical Studies in Education*, 5(64).
- Durnova, A. (2019). Unpacking emotional contexts of post-truth. *Critical Policy Studies* 4(13).
- Elias, N. (1939). *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Bazel: Haus zum Falken.
- Foucault, M. (1980). *The birth of biopolitics*. Paris: St Martin's Press.
- Habermas, J. (1981), *The theory of communicative action*. Boston: Beacon Press.
- Harris, K.R. (2003). Liars and trolls and bots online: The problem of fake persons. *Philosophy and Technology*, 35(36).
- Hoefnagels, H. (1980), *Kritische sociologie: Inleiding tot het sociologisch denken der Frankfurter Schule*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Kuzelewska, E, & Tomaszuk, M. (2022), Rise of conspiracy theories in the pandemic times. *International Journal for the Semiotics of Law* 35(6).
- Prideaux, S. (2018), *Ik ben dynamiet: Het leven van Nietzsche*. Amsterdam: de Arbeiderspers.
- Rabinow, P. (1991). *The Foucault reader*. London: Penguin.
- Thiel, S. van, & Leeuw, F. (2003), The performance paradox in the public sector. *Public Performance & Management Review*, 3(25).
- Trommel, W. (2018), *Veerkrachtig bestuur*. Den Haag: Boom.
- Veen, R. van der (1990), *De sociale grenzen van beleid*. Leiden: Stenfert Kroese.

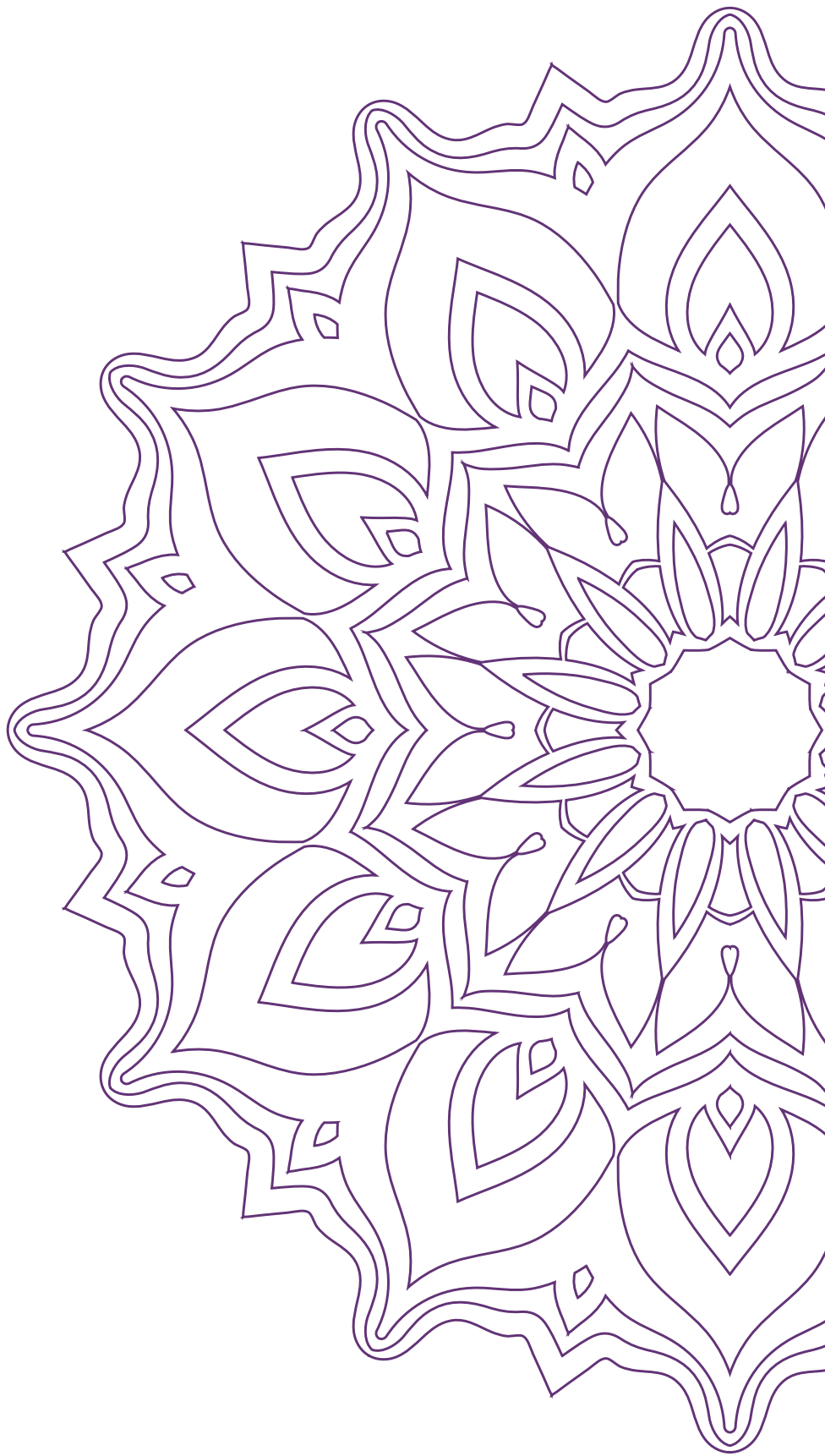

DEEL 2

Socioloog van de **Verzorgingsstaat**

Empathisch professionalisme

De volgende stap

– *Hans Bosselaar*

In mijn zoektocht naar een promotor, zo'n 25 jaar geleden, kwam ik al snel uit bij Romke van der Veen. Als werknemersvertegenwoordiger in de besturen van Gak en GMD¹ was ik onder de indruk van zijn genuanceerde en onderbouwde kijk op de uitvoering van de sociale zekerheid. Romkes specifieke aandacht voor de professionals binnen uitvoeringsorganisaties, zo werd mij snel duidelijk, was terecht; uit de uitgebreide onderzoeksliteratuur bleek en blijkt nog steeds hoe bepalend zij zijn voor de feitelijke implementatie van beleid. Of anders gezegd, of wetgeving en beleid de beoogde uitkomst krijgen, hangt voor een belangrijk deel af van de dagelijkse praktijk van professionals bij gemeentelijke afdelingen, UWV, gezondheidsdiensten en andere uitvoeringsorganisaties. De onderzoeksliteratuur laat ook zien dat deze praktijk niet alleen bepaald wordt door de kennis en ervaring van deze professionals, maar ook door de wijze waarop ze omgaan met een hoge werkdruk, voortdurend veranderende organisaties en de dynamische maatschappelijke context waarin zij hun werk moeten doen. Het leidt er in de praktijk toe dat professionals eigen uitvoeringsstrategieën en -routines ontwikkelen die niet alleen onderling sterk kunnen verschillen, maar ook sterk kunnen afwijken van wat beleidsmakers en de wetgever beogen te bereiken (Lipsky, 1980, Brodtkin 2011, Zacka, 2017). Het is voor de 'formele' beleidsmakers

1 Als u deze noot leest, bent u vast niet op de hoogte van het bestaan van deze uitvoeringsorganisaties, noch van de innige verstrengeling van de werkgevers- en werknemersorganisaties met de uitvoering van de werknemersverzekeringen tot het einde van de vorige eeuw. Deze verstrengeling werd in de jaren negentig ongedaan gemaakt.

en de managers van uitvoeringsorganisaties dan ook de voortdurende uitdaging om de beleidsruimte zodanig in te richten en te kaderen dat de uitvoerende professionals de wetgeving en het beleid maximaal naar de situatie van cliënten kunnen 'vertalen', zonder dat zij daarbij te veel een eigen beleidsagenda ontwikkelen. Ik spreek, als gezegd, uit enige ervaring.

Gezien de belangrijke rol van deze professionals stoort het Van der Veen al in de jaren negentig dat de beleidswetenschap zich onvoldoende bezighoudt met de theorievorming over het functioneren van professionals (Van der Veen, 1997). Hij mengt zichzelf ook van tijd tot tijd in het maatschappelijke en wetenschappelijke debat over het professionalisme in het sociale zekerheids- en zorgdomein, hoewel hij daarvoor in het midden van het tweede decennium van deze eeuw de belangstelling lijkt te verliezen. En dat is jammer, want juist in die jaren, tot aan nu, krijgt het denken over dit professionalisme een flinke impuls.

In deze bijdrage ga ik in op de ontwikkelingen in theorie en praktijk van de sturing op de uitvoering van, met name, de activerende sociale zekerheid in Nederland. Sinds de tragedie rond de toeslagenaffaire kinderopvang, maar ook met het falende participatiebeleid van de afgelopen jaren (zie bijv. Van Echtelt et al., 2019) in het achterhoofd, is de urgentie van de verdere professionalisering van de uitvoering nauwelijks te overschatten. In zijn werk focust Romke van der Veen regelmatig op de (bij)sturing op institutionele en organisatorische uitvoeringsvoorwaarden (Van der Veen, 1997, 2005, 2007, 2018) als het gaat om de verbetering van de kwaliteit van de uitvoering. Kern van mijn betoog is dat een dergelijke instrumentele aanpak onvoldoende zal zijn om modern, kwalitatief goed professionalisme te realiseren. Hiervoor is ook de herwaardering nodig van de intrinsieke, empathische betrokkenheid van professionals bij de uitdagingen van hun partners in het veld én van hun cliënten wiens maatschappelijke participatie op het spel staat.

Professionals without profession

De rol en ontwikkeling van uitvoeringsprofessionals in het sociaal domein heeft lange tijd nauwelijks aandacht gehad in het denken en doen rond de implementatie van beleid. In de jaren van de uitbouw van ons stelsel van sociale zekerheid is het werk van deze uitvoerders overzichtelijk en gaat de aandacht rond de implementatie van socialezekerheidsbeleid vooral uit naar de realisatie van de primaire doelstelling van het stelsel: inkomensherverdeling. Als aan het einde van de twintigste eeuw de omslag plaatsvindt van een (inkomens)beschermend stelsel naar een activerend stelsel (Gilbert 2002) wordt het professionalisme van de uitvoerders een punt van aandacht. In eerste instantie ligt daarbij, onder invloed van het New Public Management, het accent op hun doelmatigheid en

productiviteit. Als de effectiviteit van deze aanpak stagneert verschuift de aandacht naar hun inhoudelijke professionalisme. Het is deze periode waarover de onderzoekers van Berkel, van Gestel en van der Meer (2010) concluderen dat de activerende uitvoering vooral gebeurt door *professionals without profession*. Vanaf dan wordt in Nederland zwaar ingezet op de professionalisering van de uitvoering door de ontwikkeling van evidence based interventies en de ondersteuning van uitvoerenden bij de toepassing ervan.² In de literatuur wordt de doorontwikkeling van hun professionalisme geschetst als een proces van hybridisering (Noordegraaf, 2020), waarbij de organisatie- en managerial logica's, als erfenis van het NPM, steeds meer gecombineerd worden met de eigen professionele logica van de uitvoerenden (Freidson, 2001). De hybridisering van het professionalisme blijkt vooral effectief voor de activering van socialezekerheidscliënten zonder werk met redelijk goede kansen op de arbeidsmarkt. Het hybride professionalisme schiet echter tekort voor de dienstverlening aan de groeiende groep cliënten die te maken heeft met meervoudige problematiek. Voor hen dienen professionals hun dienstverlening af te stemmen met andere professionals en private partijen, zoals werkgevers, om gezamenlijk en in samenwerking met de cliënten de activerende doelstelling van de sociale zekerheid te realiseren (Bannink & Bosselaar 2018). De samenwerking in deze 'micro-netwerken' is kenmerkend voor het hedendaags professionalisme waarbij domeinoverstijging en het aangaan van verbindingen de belangrijkste aspecten zijn geworden (Hupe en Hill 2007; Williams 2012; Noordegraaf 2020); het produceren van organisatiegebonden *output* is daarbij ondergeschikt aan de gezamenlijke realisatie van *outcome* en de creatie van publieke waarde (vgl. Moore 2012). Professionalisme in de sociale zekerheid is derhalve thans niet een kwestie van traditionele professionele logica – expertise, autonomie en autoriteit, noch van louter organisatie- en managementlogica, maar van een combinatie van deze logica's gekoppeld aan het professionele proces van interdisciplinaire afstemming, coproductie en bemiddeling (Noordegraaf 2020). Noordegraaf (2020) spreekt van relationeel professionalisme, waarmee de indruk kan ontstaan dat de traditionele professionele en managementlogica geen deel meer uitmaken van het professionalisme in bijvoorbeeld de sociale zekerheid. De praktijk is anders (vgl. Nederhand, Van der Steen & Van Twist 2022). In mijn onderzoeken spreek ik daarom van professionals die opereren als 'Dinges'. Dit, vanwege de stapeling van de logica's in hun werk en de uiteenlopende strategieën die zij hanteren, waardoor hun professionalisme niet te vatten valt in één benaming (Bosselaar 2018). In de literatuur worden de meeste fantastische namen voor hen bedacht zoals de *social entrepreneur*, *boundary spanner*, *orchestrator*, *best person*, met allemaal hun eigen verbeeldingskracht en tekortschielingen (vgl. Bosselaar, 2018).

2 Een belangrijke rol hierbij speelt het professionaliseringsprogramma Vakkundig aan het werk dat vanaf 2015 door SZW wordt gefinancierd en door ZonMw wordt uitgevoerd.

De Dinges

"In ons werk als onderzoekers stuiten we regelmatig op professionals die er bovengemiddeld in slagen om mensen in een kwetsbare positie toch te helpen bij het veroveren of behouden van een plekje in de samenleving. Ze zijn uitstekende netwerkers, creatief, doelgericht en krijgen zaken voor elkaar die voor anderen onmogelijk lijken. Wat precies en hoe ze dit doen is voor hun collega's, en soms ook voor henzelf, niet echt duidelijk. Maar hun aanpak werkt. Een van die professionals uit onze onderzoeken werd door zijn collega's waarderend 'onze Dinges' genoemd. Sindsdien noemen wij dit type professionals bij wijze van geuzennaam ook zo: de Dinges. Wie in zijn omgeving om zich heen kijkt, kent zeker wel één Dinges en waarschijnlijk wel meer".

Professionalisering en professionele identiteit

De korte schets hiervoor laat zien met welke duizelingwekkende ontwikkeling socialezekerheidsprofessionals en hun organisaties geconfronteerd zijn in de afgelopen decennia. Het geeft meteen ook een indruk hoe moeilijk het moet zijn om mensen met multiproblematiek aan duurzame, integrale oplossingen te helpen. In bestuurskundige termen is het voor professionals dagelijks de uitdaging het hoofd te bieden aan deze 'wicked' vraagstukken, die zowel complex en ambigu zijn en waarvoor geen eenduidige, duurzame oplossingen bestaan (Rittel & Webber, 1973; Bannink & Trommel, 2019). Dit vraagt volgens Van der Veen (2018) om een responsieve en post-bureaucratische praktijk van professionals; een praktijk waar zij lange tijd nauwelijks op aangesproken en toegerust zijn geweest. Het vraagt derhalve ook om de systematische professionalisering van de betrokken professionals, waar inmiddels in Nederland een aantal programma's voor is ontwikkeld en uitgevoerd wordt. Met het oog op de professionalisering is ook de beroepsvereniging voor professionals in het sociaal domein, SAM, opgericht. SAM heeft de nodige 'traditionele' activiteiten voor haar leden ondernomen zoals het opstellen van een beroepsprofiel, een beroepsstatuut en een kwaliteitsregister, zoals Van der Veen in 2018 bepleitte (idem). In het hele professionaliseringsprogramma ligt het accent op het ontwikkelen en toepassen van kennis en het leren van en met elkaar. Het hele pakket aan ondersteuning van de professionals is ervoor bedoeld dat zij niet alleen aan zichzelf werken, maar ook aan de professionaliteit en de professionele identiteit van de beroepsgroep als geheel.

Van Hal (2024) formuleert de principes van professionele identiteit aan de hand van het werk van Gardner over *good work*. Professionals herkennen zich als

professional als hun werk deugt, hun werk deugd doet en zij hun werk kunnen uitoefenen vanuit innerlijke betrokkenheid. De professionaliseringsprogramma's (zie noot 2) overziend is er vooral aandacht voor de eerste twee aspecten van het werk: het werk deugt en doet deugd. Of en hoe deze professionals zich verhouden tot hun cliënten, hun leefwereld, en of en hoe zij hierbij, met de benodigde kennis en ethische bagage, hun persoonlijke betrokkenheid een plek kunnen geven, heeft veel minder de aandacht. Tonkens is hier in haar oratie in 2016 (Tonkens, 2016) heel stellig over: met de neoliberalisering is de bezieling (of betekenisgeving) van professionals in gedrang gekomen.³

Zeker met bijvoorbeeld de terugkerende kritische rapportages van de Nationale ombudsman over de uitvoering in de sociale zekerheid of het verslag de onderzoekscommissie van de toelagenaffaire kinderopvang in het achterhoofd is het de vraag of professionalisering niet meer moet gaan over de vraag of en hoe professionals er in kunnen slagen daadwerkelijk verbinding te maken met cliënten en hoe zij zich maximaal kunnen verdiepen in het dagelijks leven van hun cliënten om te weten hoe het stelsel bij kan dragen aan het aanpakken van hun complexe participatieproblemen. In termen van Gardner is het de vraag of betrokkenheid als onderdeel van de professionele identiteit wel voldoende plaats heeft in de huidige professionaliseringsprogramma's. Het gaat dan niet om het verbinden met cliënten met het doel zich volledig met hen te identificeren (vgl. Zacka, 2017), maar om hen te stimuleren empathisch te zijn; nieuwsgierig of verwonderend naar de ander. Empathie stelt iemand, zoals Sennett (2012) het formuleert, in staat om met anderen om te gaan terwijl verschillen intact blijven. Het is daarmee de belangrijke basis om, gegeven de discretionaire ruimte, voor en met de cliënt het verschil te kunnen maken. In termen van Habermas gaat het over de communicatieve actie die nodig is om 'het systeem' en het leven van de cliënt maximaal op elkaar aan te laten sluiten (vgl. Kunneman, 1983). Een dergelijke vorm van professionalisering is niet eenvoudig, immers voor de betrokkenheid van professionals is in de afgelopen decennia steeds minder plaats geweest. Maar er zijn zeker mogelijkheden om hierop in te zetten. Bijvoorbeeld, het betrekken van ervaringsdeskundigen in de uitvoering van de sociale zekerheid zou een stap in deze richting kunnen zijn, hoewel dit in de praktijk nog niet zo eenvoudig blijkt te zijn (Bosselaar & Van Loggem, 2024). Ook andere ideeën verdienen het om mee geëxperimenteerd te worden, zowel wat betreft de vormgeving als de effectiviteit ervan voor de dienstverlening. Denk bijvoorbeeld aan het recente initiatief van de 'spreidstandburgers' van Tim 'S Jongers (2023) om burgers die persoonlijk zowel de systeemwereld als de leefwereld van cliënten kennen de brug te laten slaan tussen de professionele uitvoeringspraktijk en cliënten. En wat ervan te denken om de al wat oudere presentietheorie van Andries Baart (2003), als alternatief voor de dominante 'absente' inter-

³ Tonkens doelt hier met name op zorgprofessionals, maar de parallel met andere professionals in het sociaal domein ligt voor de hand.

ventiepraktijken, een plek te geven in het professionaliseringsprogramma voor sociale zekerheidsprofessionals?

Of en hoe deze verdere professionalisering gestalte gaat krijgen, Romke van der Veen zal hieraan niet meer een actieve of reflectieve bijdrage leveren. Maar het zal hem deugd doen dat de theorievorming over het professionalisme in de sociale zekerheid en het brede sociale domein sinds zijn verzuchting in de jaren negentig goed op gang is gekomen. Het ga je goed Romke.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Baart, A. (2003). Een beknopte schets van de presentietheorie. *Sociale Interventie*, 12(2): 5-8.
- Bannink, D., & Bosselaar, H. (2018). *Het probleem samenwerken. Ironische uitwegen uit vastgelopen samenwerking*, Den Haag, Boom Bestuurskunde.
- Bannink, D., & Trommel, W. (2019). Intelligent modes of imperfect governance. *Policy and society*, doi.org/10.1080/14494035.2019.1572576, 1-20.
- Berkel, R. van, P. van der Aa, & van Gestel, N. (2010). Professionals without a profession? Redesigning case management in Dutch local welfare agencies. *European Journal of Social Work*, 13(4): 447-463.
- Bosselaar, H., & van Loggem, J. (2024). "Nodig ons vaker uit!" *Clëntenvertegenwoordigers over de managementpraktijk van arbeidstoeleiding en re-integratie bij UWV en gemeenten*, Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Bosselaar, H., & Bannink, D. (2021). Naar integrale zorg? Doe de Dinges. In: Ettema, E. & L. Beijer (Red.), *Integratie en innovatie in zorg en welzijn*, pp. 135-160. Uitgeverij Nederland (EUN) BV,
- Bosselaar, H., & Middendorp, L. (2018). Effectiever samenwerken? Doe de Dinges. In: Bannink, D. & H. Bosselaar (Red.). *Het probleem samenwerken. Ironische uitwegen uit vastgelopen samenwerking*, pp. 161-179. Den Haag, Boom Bestuurskunde.
- Brodin, E. (2011). Policy work: Street-level organizations under new managerialism. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 21(2): 253-277.
- Echtelt, P. van, K. Sadiraj, S. Hoff, S. Muns, K. Karpinska, D. Das, & Versantvoort, M. (2019). *Eindevaluatie van de Participatiewet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Freidson, E. (2001). *Professionalism. The third logic*. Cambridge: Polity Press.
- Gilbert, N. (2002). *Transformation of the welfare state. The silent surrender of public responsibility*. Oxford University Press.
- Hal, L. van (2024). *Beroepsvorming als samenspel*. Inaugurele rede 24 maart 2024, lectoraat Beroepsvorming professionals in het publieke domein hogeschool Zuyd, zuyd.mediasite.com/Mediasite/Play/62f254a71101458ca9c416f31a18e7221d .
- Hupe, P., & Hill, M. (2007). Street-level bureaucracy and accountability. *Public Administration*, 85(2): 279-299.
- Kunneman H. (1983). *Habermas' theorie van het communicatieve handelen. Een samenvatting*. Meppel, Boom.

- Lipsky, M. (1980). *Street level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Moore, M. (1995). *Creating public value: Strategic management in government*. Harvard University Press.
- Nederhand J., van der Steen, M., & M. van Twist, M. (2022). *Het verbinden van botsende institutionele logica's*, Den Haag NSOB.
- Noordegraaf M. (2007). From 'pure' to 'hybrid' professionalism: Present-Day Professionalism in ambiguous public domains. *Administration and Society*, 39(6): 761–785.
- Noordegraaf M. (2020). Protective or connective professionalism? How connected professionals can (still) act as autonomous and authoritative experts. *Journal of Professions and Organization*, 7: 205–223.
- Parlementaire ondervragingscommissie Kindertoelagenaffaire (2022). *Ongekend onrecht*, Tweede Kamer der Staten Generaal.
- Rittel, H., & Webber, M. (1973). Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, : 155–169.
- Sennett, R. (2012). *Together: The rituals, pleasures and politics of cooperation*. Yale University Press.
- 'S Jongers, T. (2023). Ontsluit het organisatiekapitaal van 'spreidstandburgers'. *Sociale vraagstukken 8 maart 2023*, www.socialevraagstukken.nl/ontsluit-het-organisatiekapitaal-van-spreidstandburgers/.
- Tonkens, E. (2016). *Roeping, gezag en loyaliteit. De publieke sector na het neoliberalisme*. Oratie, Utrecht, UvH.
- Veen, R. van der (1997). Uitvoering van beleid. Een beschouwing over onderzoek naar de uitvoering van wet- en regelgeving in Nederland. *Recht der werkelijkheid*, 1997(2): 5-20.
- Veen, van der, R. (2005) Gat in de markt? Over de ondernemende verzorgingsstaat. De klant koningin Over motivatie en 'agency' in de publieke dienstverlening, *S&D*, 62(7/8): 26-35.
- Veen, R. van der (2007). De rol van professionals in een veranderende verzorgingsstaat. In J. W. Duyvendak, & G. Engbersen (Eds.). *Macht en verantwoordelijkheid*: pp. 149-160. *Essays voor Kees Schuyt*, Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. (2018). *Naar een responsieve uitvoering van sociaal beleid*. www.bestuurskunde.nl/2018/11/22/naar-een-responsive-uitvoering-van-sociaal-beleid-co-referaat-van-slingelandt-lezing/.
- Veen, R. van der, & Trommel, W. (1999). Managed liberalization of the Dutch welfare state: A review and analysis of the reform of the Dutch social security system, 1985–1998, *Governance: An International Journal of Policy and Administration*, 12 (3), 289–310.
- Williams, P. (2012). *Collaboration in public policy and practice: Perspectives on boundary spanners*. Bristol: Policy Press.
- Zacka, B. (2017). *When the state meets the street: Public service and moral agency*. The Belknap Press of Harvard University Press.

Denken Poolse migranten anders over de zorg voor ouderen dan Nederlanders?

– *Thijs van den Broek en Pearl A. Dykstra*

Een belangrijk thema in het werk van Romke van der Veen is de omgang met sociale risico's. Dat zijn risico's met een collectief karakter; om ze te beheersen zijn mensen op elkaar aangewezen. De verzorgingsstaat, zoals die in de twintigste eeuw werd opgebouwd, bood traditioneel bescherming tegen sociale risico's zoals armoede. Door diverse maatschappelijke en demografische veranderingen is het spectrum van sociale risico's echter aanzienlijk verbreed (Bonoli, 2005; Van der Veen, 2011). Een van de nieuwe sociale risico's is de verantwoordelijkheid voor de zorg voor hulpbehoevende oudere naasten (Van der Veen, 2011).

Samen met Romke hebben we in eerder werk beschreven hoe beleidswijzigingen op het gebied van de langdurige zorg in Nederland in de laatste decennia hebben geleid tot een verschuiving in de verdeling van verantwoordelijkheden voor de zorg voor ouderen (Van den Broek, Dykstra, & Van der Veen, 2019). Waar de overheid vroeger een groot deel van de zorg op zich nam, wordt nu steeds meer verwacht dat hulpbehoevenden zelf, samen met hun familie, een deel van de verantwoordelijkheid dragen. Dit sluit aan bij het subsidiariteitsbeginsel: vooral bij minder intensieve zorg, zoals hulp in het huishouden, moeten mensen eerst nagaan wat ze zelf kunnen doen, eventueel met ondersteuning van hun eigen netwerk. Pas als die mogelijkheden zijn uitgeput, kan men bij de overheid om hulp vragen (Van der Veen, 1999).

In Romke's werk over de omgang met sociale risico's heeft hij ook oog voor de mate waarin beleid aansluit bij opvattingen over rechtvaardigheid die leven onder de bevol-

king (Raven, Achterberg, Van der Veen, & Yerkes, 2011; Van der Veen, 2011). Opvattingen onder de bevolking over wat een rechtvaardige verdeling van verantwoordelijkheden is zijn veranderlijk (Raven et al., 2011). Wanneer beleid zorgt voor een verdeling van zorgverantwoordelijkheden die onvoldoende correspondeert met wat door grote groepen in de bevolking als wenselijk en rechtvaardig wordt gezien dan ondermijnt dit de morele plausibiliteit van beleid (Mau, 2004). Voldoende aansluiting bij opvattingen onder de bevolking over rechtvaardigheid wordt veelal gezien als een vereiste voor succesvol beleid (Mau, 2004; Svallfors, 2010).

Zorgidealen

Hochschild (1995) betoogt dat opvattingen over hoe verantwoordelijkheden voor de zorg voor hulpbehoevende naasten zouden moeten worden verdeeld het best te vatten zijn in zogenaamde *zorgidealen* die van elkaar verschillen op drie dimensies:

- de mate waarin de overheid verantwoordelijk wordt geacht voor de zorg voor hulpbehoevenden
- de mate waarin de familie hiervoor verantwoordelijk wordt geacht
- de mate waarin van mannen en vrouwen een gelijke betrokkenheid in de zorg voor hulpbehoevenden wordt verwacht.

Op basis van kwalitatief materiaal beschrijft Hochschild (idem) vier zorgidealen. In het *traditionele* zorgideaal ligt de meeste zorgverantwoordelijk bij de familie, met vrouwen vaak op de voorgrond. De rol van de overheid wordt als beperkt gezien. Mensen met een *warmmodern* zorgideaal vinden dat de familie en de overheid samen verantwoordelijk zijn voor de zorg voor ouderen. Mensen met een *koudmodern* zorgideaal beschouwen zorg door familie als onwenselijk. Zij vinden dat mannen en vrouwen zich op betaald werk moeten richten en verwachten dat de overheid de zorg grotendeels overneemt. In het *postmoderne* zorgideaal ligt de verantwoordelijkheid vooral bij de hulpbehoevenden zelf, zonder veel betrokkenheid van overheid of familie.

In eerder werk hebben Romke en wij laten zien dat het warmmoderne zorgideaal de meeste aanhang geniet onder de Nederlandse bevolking (Van den Broek, Dykstra, & Van der Veen, 2015). Dit sluit aan bij het steeds dringender beroep van de Nederlandse overheid op familieleden om een deel van de zorgtaken voor hulpbehoevende naasten op zich te nemen. We lieten daarnaast zien dat een groot deel van de Nederlandse bevolking nog steeds een koudmodern zorgideaal aanhangt (idem) en dit past beter bij hoe de langdurige zorg tot het eind van de vorige eeuw werd georganiseerd. We kijken met veel plezier terug op de wijze waarop we voor dit gezamenlijke werk Romke's expertise over de verzorgingsstaat met de onze over intergenerationele familiesolidariteit hebben kunnen verbinden, en zien het liber amicorum voor Romke als een mooie aanleiding om hier een kleine tien jaar later nog eens op voort te bouwen.

Hoe denken Poolse migranten over de verdeling van zorgtaken tussen de familie en de overheid?

In een steeds diversere samenleving als de Nederlandse is het ook relevant om te bekijken hoe beleid zich verhoudt tot opvattingen die leven onder subgroepen binnen de bevolking. Wij richten ons in deze bijdrage specifiek op Poolse migranten in Nederland. Na de uitbreiding van de Europese Unie in 2004 is het aantal Poolse migranten in Nederland sterk gegroeid en inmiddels telt de Nederlandse bevolking ruim 170.000 mensen die in Polen geboren zijn (Nicolaas & Van Roon, 2022). Er zijn redenen om te verwachten dat de zorgidealen onder Poolse migranten in Nederland noemenswaardig afwijken van die van de Nederlandse bevolking. Recent verkennend onderzoek suggereert immers dat mensen met een migratieachtergrond anders kijken naar zorgverantwoordelijkheden dan mensen zonder migratieachtergrond (Wittenberg, Kwekkeboom, de Boer, & Verhoeff, 2024). In Polen geboren mensen in Nederland zijn daarnaast gesocialiseerd in een land met aanzienlijk traditionelere waarden dan Nederland (Inglehart, 2006) en mogelijk wordt dit weerspiegeld in een relatief traditionele kijk op hoe zorgverantwoordelijkheden zouden moeten worden verdeeld.

In deze bijdrage beschrijven we, in navolging van Hochschild (1995), de verschillende ideaalbeelden die bestaan onder Poolse migranten in Nederland over hoe de verantwoordelijkheden voor de zorg voor hulpbehoevende ouderen zouden moeten worden verdeeld tussen de familie en de overheid. Ook geven we inzicht in de mate waarin deze verschillende zorgidealen worden aangehangen.

'Families of Poles in the Netherlands' survey

Voor onze analyse gebruiken we data van 1129 respondenten van de eerste ronde van de *Families of Poles in the Netherlands* survey (FPN). De steekproef omvat mensen die in Polen geboren zijn, zich tussen 2004 en 2014 voor het eerst registreerden bij een Nederlandse gemeente en toen tussen 18 en 49 jaar oud waren. We gebruiken de door het Centraal Bureau voor de Statistiek gekalibreerde analytische gewichten die beschikbaar zijn in de FPN om te corrigeren voor selectieve non-respons. Voor meer informatie over de data en de gewichten verwijzen wij graag naar Karpinska et al. (2016).

We voeren een latente klasse-analyse uit, waarin we de zorgidealen beschouwen als beelden die niet direct meetbaar zijn, maar wel afgeleid kunnen worden via de antwoorden die worden gegeven op zes surveyvragen over wie er verantwoordelijk is voor de zorg aan hulpbehoevende ouderen. De eerste vraag is in hoeverre de zorg voor hulpbehoevende ouderen een taak is voor de overheid dan wel familie. We onderscheiden respondenten die de verantwoordelijk voor deze taak sterker leggen

bij de overheid dan bij de familie, respondenten die de verantwoordelijkheid in gelijke mate leggen bij de overheid en de familie en respondenten die aangeven dat de verantwoordelijkheid van de familie voor deze taak groter is dan die van de overheid. Daarnaast gebruiken we informatie over de mate waarin respondenten de volgende vijf stellingen onderschrijven:

- “Kinderen moeten verantwoordelijkheid nemen voor de zorg van hun ouders wanneer deze hulpbehoefstig zijn”
- “Kinderen moeten hun werklevens aanpassen aan de zorgbehoeften van hun ouders”
- “Wanneer ouders hulp nodig hebben, zouden dochters meer zorgverantwoordelijkheid moeten nemen dan zonen”
- “Kinderen moeten hun ouders financieel helpen wanneer hun ouders financiële moeilijkheden hebben”
- “Kinderen zouden hun ouders bij hen moeten laten wonen wanneer de ouders niet meer voor zichzelf kunnen zorgen”.

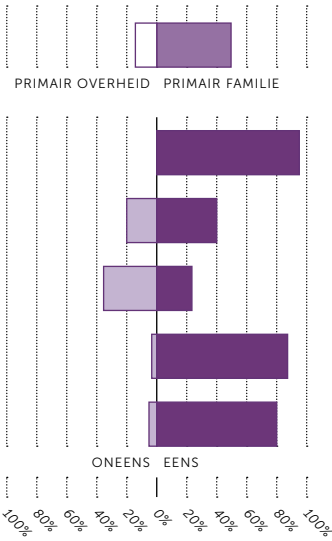
Per stelling onderscheiden we respondenten die het (sterk) eens, eens noch oneens, of (sterk) oneens zijn.

We beginnen met het schatten van een model met twee klassen en voegen vervolgens steeds een extra klasse toe, totdat een extra klasse geen verbetering meer oplevert in de fit van het model op de data. Om te beoordelen of een model met een extra klasse beter past dan een model met één klasse minder, vergelijken we telkens de *Bayesian Information Criterion* (BIC) scores van beide modellen (Schwarz, 1978). Alle modellen worden 250 maal geschat met verschillende willekeurig gekozen startwaarden, omdat het algoritme dat gebruikt wordt om latente klasse-modellen te schatten afhankelijk van de startwaarden soms niet de optimale oplossing voor een gegeven aantal klassen kan vinden (Linzer & Lewis, 2011).

Vier zorgidealen

De belangrijkste resultaten van onze analyses zijn gepresenteerd in figuur 1. We rapporteren in deze figuur de resultaten van een oplossing met vier latente klassen, omdat een vergelijking van BIC-scores laat zien dat een oplossing met vier klassen het best bij onze data past. Per stelling die is voorgelegd aan de respondenten waren er na hercodering, zoals eerder beschreven, drie antwoordmogelijkheden. De figuur geeft voor elk van de vier klassen per stelling de geschatte voorafkansen op elk van de twee meest uitgesproken antwoordmogelijkheden weer. De geschatte voorafkansen op de neutrale antwoordmogelijkheid is niet grafisch weergegeven, maar kan direct van de weergegeven voorafkansen voor de twee andere opties worden afgeleid.

Traditioneel 28%

Warmmodern 36%

Overheid of familie

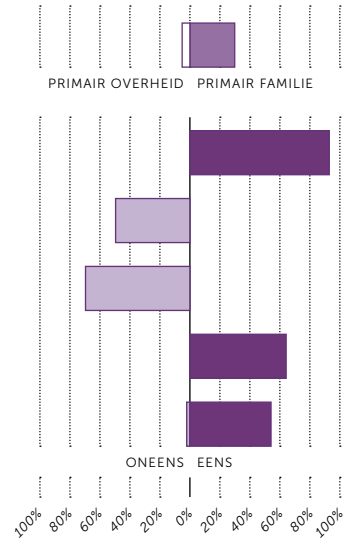
Kinderen verantwoordelijk voor zorg

Zorgverantwoordelijkheden prioriteit voor werk

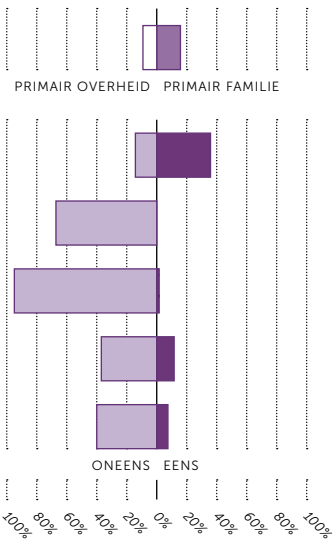
Dochters primair verantwoordelijk voor zorg

Kinderen moeten ouders financieel ondersteunen

Kinderen moeten ouders bij hen laten wonen

Postmodern 22%

Neutraal 14%

Overheid of familie

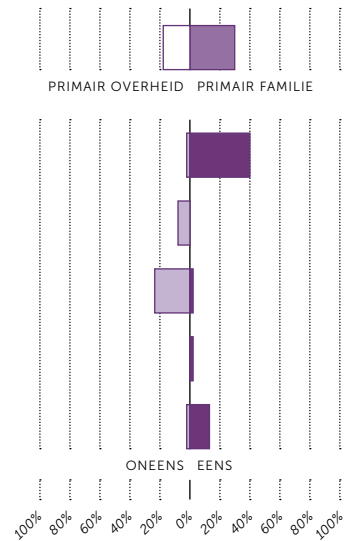
Kinderen verantwoordelijk voor zorg

Zorgverantwoordelijkheden prioriteit voor werk

Dochters primair verantwoordelijk voor zorg

Kinderen moeten ouders financieel ondersteunen

Kinderen moeten ouders bij hen laten wonen

Figuur 1. Antwoordpatronen en geschatte prevalentie per latente klasse.

De eerste latente klasse sluit nauw aan bij het zorgideaal dat door Hochschild *traditioneel* wordt genoemd. Ongeveer de helft van mensen met dit zorgideaal geeft aan dat de primaire verantwoordelijkheid voor de zorg voor ouderen bij de familie ligt. In alle andere zorgidealen is dit aandeel aanmerkelijk lager. De overgrote meerderheid van de mensen met het traditionele zorgideaal zien kinderen als verantwoordelijk voor de

zorg voor hulpbehoevende ouders en vinden dat zij hun ouders financieel moeten ondersteunen en bij hen moeten laten inwonen indien nodig. Minder sterk uitgesproken is de steun voor de stellingen dat zorg voor hulpbehoevende ouders voorrang zou moeten krijgen boven het werklevens van kinderen en dat dochters meer verantwoordelijkheid dragen dan zonen voor de zorg van hulpbehoevende ouders. Desalniettemin zijn mensen met een traditioneel zorgideaal veel sterker geneigd om instemmend te reageren op deze stellingen dan hun evenknieën met andere zorgidealen.

De tweede latente klasse komt sterk overeen met Hochschild's *warmmoderne* zorgideaal. Net als bij mensen met het traditionele zorgideaal is de geneigdheid bij mensen met een warmmodern zorgideaal groot om in te stemmen met de stellingen dat kinderen verantwoordelijk zijn voor de zorg voor hulpbehoevende ouders, dat zij hun ouders financieel moeten ondersteunen en dat zij hun ouders bij hen moeten laten inwonen indien nodig. In groot contrast met het traditionele zorgideaal wordt het warmmoderne zorgideaal echter gekenmerkt door een grote mate van afwijzing van de ideeën dat zorg voor hulpbehoevende ouders voorrang zou moeten krijgen boven het werklevens van kinderen en dat dochters meer verantwoordelijkheid dragen dan zonen voor de zorg van hulpbehoevende ouders. Ook stemmen mensen met een warmmodern zorgideaal in vergelijking met mensen met een traditioneel zorgideaal minder vaak in met de stelling dat de familie een grotere verantwoordelijkheid heeft dan de overheid voor de zorg voor hulpbehoevende ouders. Mensen met dit zorgideaal neigen sterk naar de, niet direct in figuur 1 weergegeven, neutrale optie van een gelijke verdeling van deze verantwoordelijkheden tussen overheid en familie.

De derde latente klasse wordt gekenmerkt door lage kansen op de meest uitgesproken antwoordcategorieën voor de overheid-versus-familie-stelling. Mensen in deze klasse zijn minder geneigd dan mensen in de eerder beschreven zorgidealen om in te stemmen met de stelling dat kinderen verantwoordelijkheid moeten nemen voor de zorg van hulpbehoevende ouders. Daarnaast is het voor hen erg waarschijnlijk om afkeurend te reageren op stellingen over de verwachtingen dat kinderen hun ouders financieel bijstaan of hun woning beschikbaar stellen, dat kinderen hun werk aanpassen aan de zorg voor hun ouders en dat dochters meer verantwoordelijkheid dragen voor de zorg voor ouders dan zonen. Het hier geschetste patroon komt sterk overeen met het zorgideaal dat door Hochschild wordt betiteld als *postmodern*.

De vierde latente klasse omvat mensen met een sterke neiging naar neutrale antwoorden op alle items over zorgverantwoordelijkheden. Dit patroon komt niet overeen met een van de vier zorgidealen die Hochschild beschrijft en we bestempelen deze klasse als het *neutrale zorgideaal*. Ook in ander werk is het niet ongebruikelijk dat een neutrale klasse naar voren komt (zie bijvoorbeeld Van den Broek & Morita,

2017). Hierbij moet worden opgemerkt dat deze groep mogelijk niet alleen bestaat uit mensen die geen sterke opvattingen hebben over zorgverantwoordelijkheden ten aanzien van ouderen, maar wellicht ook uit mensen die hun mening niet wensen te delen in een survey.

De mate waarin de vier hierboven beschreven zorgidealen aanhang genieten onder Poolse migranten in Nederland verschilt nadrukkelijk. Voor elk van de vier zorgidealen is de geschatte prevalentie in figuur 1 als percentage weergegeven onder de naam van het betreffende zorgideaal. Onze analyse wijst uit dat het warmmoderne zorgideaal het meest populair is, gevolgd door, respectievelijk, het traditionele en het postmoderne zorgideaal. Het neutrale zorgideaal wordt het minst vaak onderschreven.

Tot slot

De zorgidealen van Poolse migranten vertonen overeenkomsten met die van Nederlanders maar ook verschillen. Het warmmoderne zorgideaal (familie en overheid zijn samen verantwoordelijk voor de zorg, er is een gelijke betrokkenheid van mannen en vrouwen) geniet onder beide bevolkingsgroepen de grootste populariteit. Een wat groter deel van de Poolse migranten dan van de Nederlanders onderschrijft het traditionele zorgideaal (verantwoordelijkheid voor de zorg ligt primair bij de familie en niet bij de overheid). Opvallend is dat geen van de latente klassen die we hier onderscheiden correspondeert met het koudmoderne zorgideaal (verantwoordelijkheid voor de zorg ligt sterker bij de overheid dan bij de familie, gelijke betrokkenheid van mannen en vrouwen). Overigens is de geneigdheid om de overheid aan te wijzen als primair verantwoordelijk voor de zorg van hulpbehoevende ouderen in geen van de vier zorgidealen gerapporteerd in figuur 1 hoog. Wellicht reflecteert dit resultaat de beperkte beschikbaarheid van voorzieningen voor langdurige ouderenzorg in Polen (Dykstra & Djundeva, 2020).

Hoewel Poolse migranten zijn gesocialiseerd in een land met aanzienlijk traditionelere waarden dan Nederland (Inglehart, 2006) is het aandeel met een traditioneel zorgideaal onder hen beperkt en aanzienlijk kleiner dan het aandeel met een warmmodern zorgideaal. Een mogelijke deelverklaring hiervoor is dat Poolse mensen met een traditioneel zorgideaal er relatief veel waarde aan hechten om nabij familieleden te wonen en daarom wellicht minder geneigd zijn om te emigreren. Daarnaast speelt assimilatie mogelijk een rol. Zo hebben Röder en Lubbers (2015) aangetoond dat de opvattingen van Poolse migranten ten aanzien van homoseksualiteit aan verandering onderhevig zijn en dat deze bij langer verblijf in Nederland steeds meer gaan lijken op hoe de Nederlandse bevolking gemiddeld over dit onderwerp denkt. Het is goed denkbaar dat Poolse migranten ook hun opvattingen over hoe verantwoordelijkheden voor de zorg voor hulpbehoevende ouderen zouden moeten worden verdeeld herzien naar mate ze langer in Nederland verblijven. Daarnaast blijkt uit eerder werk van Romke en

collega's dat mensen sowieso geneigd zijn om hun opvattingen over wat rechtvaardig beleid is aan te passen in reactie op beleidswijzigingen (Raven et al., 2011). Mogelijk hebben al deze mechanismen eraan bijgedragen dat er geen problematische discrepantie lijkt te bestaan tussen enerzijds het Nederlandse langdurige zorgbeleid en de opvattingen van de Nederlandse bevolking hierover en anderzijds de zorgidealen van Poolse migranten in Nederland.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Bonoli, G. (2005). The politics of the new social policies: Providing coverage against new social risks in mature welfare states. *Policy & Politics*, 33(3): 431–449.
- Dykstra, P. A., & Djundeva, M. (2020). Policies for later-life families in a comparative European perspective. In R. Nieuwenhuis & W. Van Lancker (Eds.), *The Palgrave Handbook of Family Policy*, pp. 331–367.
- Hochschild, A. R. (1995). The culture of politics: Traditional, postmodern, cold-modern, and warm-modern ideals of care. *Social Politics*, 2(3): 331–346.
- Inglehart, R. (2006). Mapping global values. *Comparative Sociology*, 5(2–3): 115–136.
- Karpinska, K., Fokkema, T., Conkova, N., & Dykstra, P. A. (2016). *Codebook of the Families of Poles in the Netherlands (FPN) survey. Wave 1. Version 1, April 2016*.
- Linzer, D. A., & Lewis, J. B. (2011). polCA: An R package for polytomous variable latent class analysis. *Journal of Statistical Software*, 42(10): pp. 1–29.
- Mau, S. (2004). Welfare regimes and the norms of social exchange. *Current Sociology*, 52(1): 53–74.
- Nicolaas, H., & Van Roon, D. (2022). Bevolking. In M. De Mooij, D. Dieleman, K. Van Houdt, & L. Matthijssen (Eds.), *Integratie en samenleven 2022* (pp. 26–45). The Hague: CBS Statistics Netherlands.
- Raven, J., Achterberg, P., Van der Veen, R. J., & Yerkes, M. (2011). An institutional embeddedness of welfare opinions? The link between public opinion and social policy in the Netherlands (1970–2004). *Journal of Social Policy*, 40(2): 369–386.
- Röder, A., & Lubbers, M. (2015). Attitudes towards homosexuality amongst recent Polish migrants in Western Europe: Migrant selectivity and attitude change. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(11): 1858–1884.
- Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model. *The Annals of Statistics*, 6(2): 461–464.
- Svallfors, S. (2010). Public attitudes. In F. G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger, & C. Pierson (Eds.), *Oxford handbook of the welfare state*, Oxford: Oxford University Press, pp. 241–251.
- Van den Broek, T., Dykstra, P. A., & Van der Veen, R. J. (2015). Care ideals in the Netherlands: Shifts between 2002 and 2011. *Canadian Journal on Aging*, 34(3): 268–281.
- Van den Broek, T., Dykstra, P. A., & Van der Veen, R. J. (2019). Adult children stepping in? Long-term care reforms and trends in children's provision of household support to impaired parents in the Netherlands. *Ageing and Society*, 39(1): 112–137.

- Van den Broek, T., & Morita, M. (2017). Moral beliefs about filial support, work and gender in Japan: A latent class analysis. In M.-C. Tsai & W. Chen (Eds.), *Family, work and wellbeing in Asia*, pp. 89–106.
- Van der Veen, R. J. (1999). De ontwikkeling en recente herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat. In W. Trommel & R. J. Van der Veen (Eds.), *De herverdeelde samenleving. De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 23–48.
- Van der Veen, R. J. (2011). *De toekomst van de langdurige zorg. Achtergrondstudie ten behoeve van het College voor zorgverzekeringen*. Diemen: College voor zorgverzekeringen.
- Wittenberg, Y., Kwekkeboom, R., de Boer, A. H., & Verhoeff, A. P. (2024). Variety in carers' views regarding care responsibilities from an intersectional perspective. *International Journal of Care and Caring*, 1–18.

Het *quadrilemma* in de Belgische pensioenen

Gezinsmodulering, splitting, individualisering of het Nederlandse basispensioen als model?

— *Bea Cantillon*

In 1995 schreven Romke van der Veen, Leo Aarts en Philip de Jong het boek 'Het bedrijf van de verzorgingsstaat', waarin ze het concept van een *quadrilemma* van sociale zekerheid introduceerden. Dit *quadrilemma* draait om het streven van de sociale zekerheid om vier fundamentele waarden samen te brengen, hoewel deze vaak met elkaar in conflict staan. Deze waarden zijn:

- Bestaanszekerheid: het bieden van een minimuminkomen en basisvoorzieningen
- Solidariteit: het delen van risico's en bijdragen tussen verschillende groepen in de samenleving
- Draagvlak: de mate waarin de samenleving bereid is om via belastingen en premies bij te dragen aan de sociale zekerheid
- Responsiviteit: het vermogen van het stelsel om in te spelen op de veranderende individuele en maatschappelijke behoeften

Twee jaar later, in 1997, publiceerde Romke, samen met Coen Teulings en Willem Trommel, het boek *Dilemma's van sociale zekerheid*, waarin drie centrale dilemma's verder werden uitgewerkt: Doelmatigheid versus rechtvaardigheid; Responsiviteit versus rechtsgelijkheid; Solidariteit versus keuzevrijheid.

In deze hommage waarin ik ook hulde wil brengen aan Romke's jarenlange betrokkenheid bij het Nederlandse pensioendebat wil ik deze theoretische kaders toepassen op het probleem van de gezinsdimensie van de pensioenen in België. Vier waarden

staan hier op gespannen voet: bestaanszekerheid voor ouderen die een gedeelte van hun actieve leven hebben besteed aan onbetaalde zorgarbeid; solidariteit tussen werkenden en niet-werkenden; draagvlak en de mate waarin de samenleving bereid is om via premies bij te dragen tot de ondersteuning van onbetaalde zorgarbeid en vrije keuze en, tenslotte, responsiviteit: het vermogen van het pensioenstelsel om in te spelen op de noodzaak om de werkzaamheidsgraad te verhogen.

Het voorbeeld van de gezinsdimensie van de Belgische pensioenen en de uitdaging om deze te moderniseren, laat zien hoe onvermijdelijk spanningen en moeilijke keuzes tussen verschillende waarden zijn. Het illustreert de noodzakelijke uitruil die moet plaatsvinden, de behoefte om uiteenlopende rechtvaardigingslogica's te combineren.

De gezinsdimensie van het wettelijk pensioen in België

De twee basisdoelstellingen van de wettelijke pensioenen in België zijn de waarborg van een minimuminkomen enerzijds en de waarborg van de verworven levensstandaard anderzijds. Ze zijn op Bismarckiaanse leest geschoeid: de berekening van het pensioen voor werknemers, zelfstandigen en ambtenaren gebeurt op basis van het aantal gewerkte jaren, het verdiende loon en de gezinstoestand. Er zijn echter correcties ingebouwd om bestaanszekerheid te garanderen aan mensen met lage lonen en/of met kortere loopbanen. In het bijzonder, om personen (meestal vrouwen) te beschermen die gedurende hun actieve levensfase binnen het gezin zorgtaken hebben opgenomen zijn er drie correctiemechanismen:

- Gezinspensioenen compenseren voor het met twee leven van één enkel pensioen of van één pensioen en een klein tweede pensioen (het gezinspensioen bedraagt 75% van het loon waarop de berekening van het pensioen is gebaseerd, in tegenstelling tot het gewone pensioen voor alleenstaanden, dat 60% van het loon bedraagt).
- De overlevingspensioenen voorzien in de compensatie van het verlies van het pensioeninkomen van de overleden gehuwde partner.
- De echtscheidingspensioenen doen dat in geval van echtscheiding.

Deze regelingen dateren van een periode die gekenmerkt was door stabiele huwelijkse samenlevingsverbanden en het éénkostwinnerschap als maatschappelijke norm. Ofschoon er aanpassingen waren (met onder meer de invoering van het echtscheidingspensioen) zijn deze regelingen niet langer aangepast aan de nieuwe sociaal-demografische context. De volgende fictieve case illustreert enkele problemen.

Yves is werknemer en 30 jaar gehuwd. Zijn echtgenote Ria zorgt voor hun twee kinderen. Het jongste kind heeft een zware mentale beperking, ook de oudste heeft bijzondere zorgnoden. Ria werkt daarom halftijds. Na 20 jaar volgt een echtscheiding. Yves hertrouwt kort daarop met Françoise. Ze hebben geen kinderen. Ria blijft alleenstaande moeder, de kinderen vragen veel zorgtijd. Na 25 jaar huwelijk eindigt ook het tweede huwelijk van Yves. Wanneer Yves 67 is huwt hij met Bea. Na enkele jaren overlijdt Yves. Bea krijgt het overlevingspensioen. Ze behoudt ook nog een deel van haar eigen pensioen. Ria en Françoise krijgen een echtscheidingspensioen respectievelijk voor de 20 en 25 jaren waarin ze met Yves gehuwd waren. Ria, de vrouw die voor Yves' kinderen zorgde, blijft wellicht bestaanszeker achter met een klein echtscheidingspensioen. Tegenover echtscheidings- en overlevingspensioenen voor Ria, Françoise en Bea staan enkel de bijdragen die Yves betaalde tijdens zijn actieve leven. Deze pensioenen worden dus voor een groot deel gedragen door de algemene solidariteit.

Deze case wijst op vele incongruenties:

1. De gezinsregelingen vertrekken van deels achterhaalde gezinsconcepten en levenslopen maar de uitbreiding naar niet-huwelijkse samenlevingsverbanden zou kostelijk zijn.
2. Ze staan op gespannen voet met het verzekeringsbeginsel en met de maatschappelijke focus op zelfredzaamheid en betaalde arbeid.
3. De gezinsregelingen discrimineren werkende vrouwen.
4. Ze zijn niet altijd toereikend voor de bestaanszekerheid van mensen die in hun leven onbetaalde zorg hebben (moeten) opnemen. Ze bieden met andere woorden een mooie illustratie van het quadrilemma in de sociale zekerheid tussen bestaanszekerheid, solidariteit, draagvlak en responsiviteit. Hoe kan dit opgelost worden?

Drie logica's om de gezinsdimensie van de pensioenen te hervormen

Bij het overwegen van alternatieve manieren om de pensioenen te accommoderen aan de nieuwe gezinscontext en levenslopen en aan de risico's die verbonden zijn aan gezins- of zorgarbeid kunnen drie logica's worden gevolgd:

- Deze risico's moeten gesolidariseerd worden op het niveau van de pensioenstelsels (de logica van de inter-familiale solidariteit).
- Deze risico's moeten volledig bij de betrokken individuen worden gelegd (de logica van de individualisering).
- Deze risico's moeten gesolidariseerd worden op het niveau van de gezinsverbanden (de logica van de intra-familiale solidariteit).

Deze logica's verwijzen naar systemen van respectievelijk individualisering, splitting en afgeleide rechten. We zullen argumenteren dat geen van deze logica's in een zuivere vorm kunnen toegepast worden. Welke logica ook gekozen wordt, steeds zullen de instrumenten enigszins 'verzacht' moeten worden met instrumenten die uitwerking geven aan andere logica's. Wij zullen elk van deze logica's hieronder nader uitwerken.

Afgeleide rechten: de logica van de inter-familiale solidariteit

De huidige praktijk om onbetaalde zorg- en gezinsarbeid te beschermen, draait om 'afgeleide rechten'. Gezinspensioenen, overlevings- en echtscheidingspensioenen worden afgeleid van de rechten die de echtgeno(o)t heeft opgebouwd. Omdat daartegenover geen premies staan worden afgeleide rechten gedragen door het pensioenstelsel. Er is dus sprake van inter-familiale solidariteit (alleenstaanden en tweeverdieners betalen voor éénverdieners). In het samenlevingsmodel waarin het éénkostwinnerschap de norm was kon men ervan uitgaan dat het risico verbonden aan zorgarbeid een 'sociaal' risico was dat gedragen moest worden door de solidariteit binnen het stelsel van de pensioenen.

Deze systemen van afgeleide rechten voldoen niet meer. De keuzen die gezinnen maken over de interne verdeling van arbeid en zorg hangen van langsom minder samen met de samenlevingsordening: de maatschappelijke norm vandaag is dat van het tweeverdienersgezin en om dit mogelijk te maken zorgt de samenleving voor kinderopvang, zorgverloven etc. Het is dus minder vanzelfsprekend geworden om de keuze voor een asymmetrische verdeling van arbeids- en zorgtijd binnen gezinnen te solidariseren. Tegen de achtergrond van de nieuwe gezinscontext genereren de systemen van afgeleide rechten bovendien verschillende ongerijmdheden en onrechtvaardigheden. Ze zijn discriminerend voor tweeverdieners en ontmoedigen de arbeidsparticipatie van vrouwen. Daarnaast is niet gegarandeerd dat ze risico's dekken die verband houden met zorgarbeid. Tot slot genereren ze discriminaties binnen koppels (het pensioen voor de meest verdiende partner kan na overlijden lager zijn

dan dat van de minst verdienende partner). Vooral vanuit de vrouwenbeweging klinkt daarom al geruime tijd de roep naar 'individualisering'.

Individualisering: de logica van de vrije keuze

Met de individualisering van het wettelijk pensioen wordt tegemoet gekomen aan de ongelijke behandeling van tweeverdieners versus eenverdieners en aan het ontmoedigend effect van afgeleide rechten voor de arbeidsparticipatie van partners (meestal vrouwen). De logica van individualisering compromitteert echter de bestaanszekerheid. De levensstandaard van individuen wordt immers niet alleen bepaald door de eigen inkomsten maar ook door het samenlevingsverband waarvan ze deel uitmaken, de gezinslasten, de schaalvoordelen van het voeren van een gemeenschappelijke huishouding en de inkomens die door anderen worden ingebracht. Dat laatste element is een belangrijk gegeven geworden in tweekostwinnerssamenlevingen waarin twee inkomens de norm zijn geworden. Het is belangrijk om te onderstrepen dat koppels waar er een grote asymmetrie is tussen de individuele inkomens relatief meer voorkomen in lagere sociale groepen. Individualisering van rechten dreigt dus de bestaanszekerheid van gepensioneerden aan te tasten.

Naast de bestaanszekerheidskwestie rijzen ook twee principiële-normatieve vragen. De eerste vraag is of de afwenteling van het risico dat verbonden is aan een geringe(re) arbeidsintensiteit volledig kan en mag afgewenteld worden op het individu (Ria in het bovenstaande voorbeeld). Moeten deze risico's beschouwd worden als het gevolg van individuele keuze of moeten ze ook beschouwd worden als risico's die op gezinsniveau, door beide partners, werden genomen? De tweede vraag is of deze risico's toch ook nog beschouwd moeten worden als (gedeeltelijk) collectieve risico's. Het antwoord op deze vragen is afhankelijk van de oorzaken die aan de grondslag liggen van een ongelijke arbeidsintensiteit binnen koppels. In hoeverre is het verbonden met zorg? En in hoeverre zijn asymmetrische verdelingen van zorg en arbeid binnen de gezinnen het gevolg van individuele keuzen, van keuzen die gemeenschappelijk binnen de gezinnen worden gemaakt dan wel van maatschappelijke factoren zoals afwezigheid van kinderopvang?

Splitting en de logica van de Intra-familiale solidarisering

Met individualisering worden de gevolgen van onbetaalde zorgtijd tot de vrije keuze van individuen gerekend waarvoor men zelf verantwoordelijk wordt geacht. Individuele levensprojecten krijgen echter vaak vorm in gezinsverbanden waarin zorg (voor elkaar, voor ouders en voor kinderen) en betaalde arbeid gemeenschappelijk in balans worden gebracht. Daardoor ontstaan economische afhankelijkheden en risico's die een sterke gender-dimensie hebben en ook sociaal gelaagd zijn. Doorgaans zijn het nog steeds de vrouwen die betaalde arbeid (deels) inruilen voor zorgtaken in het gezin en lager geschoolde vrouwen doen dit significant meer dan hoger geschool-

de vrouwen. In de tweeverdienerssamenleving zijn deze afhankelijkheden en daaruit voortvloeiende risico's weliswaar kleiner dan voorheen maar daarom niet verdwenen. De afwenteling van het risico verbonden aan een geringe(re) arbeidsintensiteit mag, zo bekeken, niet volledig afgewenteld worden op het individu. Als we deze risico's beschouwen als risico's waarvoor beide partners gekozen hebben moeten deze risico's gedeeld worden en moet intra-familiale solidariteit spelen. De techniek van splitting of van deling van gezamenlijk opgebouwde pensioenrechten sluit aan bij deze logica: de pensioenrechten die door partners gaandeweg worden verworven tijdens hun periode van samenleven worden opgeteld waarna de helft van het totale aantal rechten wordt geregistreerd op de individuele pensioenrekening van elke partner afzonderlijk. Zo krijgt elke partner pensioenrechten via de registratie ervan op zijn/haar pensioenrekening los van de vraag of die rechten, geheel of gedeeltelijk, het resultaat zijn van de arbeid van die partner.

Maar ook splitting doet problemen rijzen. Ten eerste, houden niet alle asymmetrische verdelingen van verdiend inkomen verband met onbetaalde zorgtijd? Er kunnen vele redenen zijn waarom het verdienvermogen van partners verschilt (denken we bijvoorbeeld aan een partner die zich heeft toegewijd aan een hobby). Is splitting verdedigbaar in gevallen waar de asymmetrie van verdiend inkomen *niet* samenhangt met het 'zorgen voor elkaar'? Ofschoon dit in het echtscheidingsrecht juridisch als een gezamenlijk risico of een gezamenlijke keuze beschouwd wordt, zou dit door sommigen als onbillijk kunnen worden ervaren. Indien het antwoord op deze vraag negatief zou zijn rijst een verdere praktische vraag: zelfs als we ons principieel alléén willen bekommeren om de scheve verdeling van zorg, dan nog is de vraag of het beleid in staat is een onderscheid te maken tussen zorgtijd en andere tijdsbestedingen. Een optie die in sommige landen wordt toegepast is het in rekening brengen van periodes van zorgarbeid bij de opbouw van pensioenrechten (zoals in Duitsland: het opvoeden van kinderen of in Frankrijk: het hebben van meer dan drie kinderen).

De tweede vraag is of we, ter aanvulling van de individuele opbouw van pensioenrechten, een solidariseringsconcept ontwikkelen dat een evenwicht nastreeft tussen intra-familiale solidariteit en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Met het splitsen van pensioenrechten worden de risico's verbonden met kortere loopbanen en/of een geringere arbeidsintensiteit volledig bij de gezinnen gelegd: op het niveau van de stelsels is er geen correctie voor de keuzen die gezinnen maken ook als gezinnen de keuze *moeten* maken, bijvoorbeeld omdat er geen voldoende aanbod is aan kinderopvang.

Het mengen van logica's of het Nederlandse basispensioen?

In de hervormingsagenda van opeenvolgende regeringen in België (en elders) staat de 'arbeidslogica' centraal: om langer werken aan te moedigen wordt de band tussen arbeid en pensioen versterkt. In hoeverre moet en kan deze logica vermengd worden met de logica volgens dewelke onbetaalde zorgarbeid beschermd wordt? Los van de afruil tussen het aanmoedigen van betaalde arbeid en de waardering van andere menselijke activiteiten stelt zich het probleem van de afbakening van gezinsverbanden en van de gelijk te stellen zorgtijd: houden we rekening met het zorgen voor jonge kinderen (zoals in Duitsland), het zorgen voor minstens drie kinderen (zoals in Frankrijk) en hoe zwaar laten we de zorgtijd dan doorwegen?

Het vermengen van verschillende logica's binnen een systeem, zoals het combineren van tegenstrijdige waarden of doelen in de sociale zekerheid, leidt onvermijdelijk tot incongruenties en onrechtvaardigheden. Wanneer verschillende principes zoals efficiëntie, rechtvaardigheid, solidariteit en keuzevrijheid samen worden toegepast, zullen er situaties ontstaan waarin het systeem zichzelf tegenspreekt of sommigen onrechtvaardig behandeld worden.

Zou het Nederlands model een oplossing zijn? Het basispensioen belooft alle menselijke activiteiten, op individuele basis, niet alleen betaalde arbeid, zonder te definiëren welke menselijke activiteiten meer of minder waardevol zijn. Dit model is wellicht superieur, maar helaas niet toepasbaar in België. Om naast de bestaanszekerheid ook de verworven levensstandaard te garanderen, is een robuuste tweede pijler onmisbaar. In België ontbreekt echter zo'n goed ontwikkelde tweede pijler. Gezien de vergrijzing en de toenemende druk op het pensioenstelsel is het niet realistisch om op dit moment een dergelijk systeem op te bouwen.

Overzicht van gebruikte literatuur

Vandenbroucke F., Berghman J., Boulet Jacques, Cantillon B., Janvier R., et al. (2014).

Een sterk en betrouwbaar sociaal contract: voorstellen van de Commissie Pensioenhervorming 2020-2040 voor een structurele hervorming van de pensioenstelsels : de modernisering van de gezinsdimensie van wettelijke pensioenen, Brussel: FOD Sociale Zekerheid.

Hannes, L. Van den Broeck, R., Cantillon, B. (2021). La modernisation de la dimension familiale dans les pensions légales, *Revue belge de sécurité sociale*, 3: 311-366.

Als de mist om je hoofd is verdwenen

Personeelsstrategieën en overheidssteun in de coronapandemie

— *Ferry Koster*

Met de hulp van een aantal mensen ben ik gekomen waar ik nu ben. Romke is zonder twijfel één van die mensen. Ik ontmoette hem ergens in 2005. Hij zat in een begeleidingscommissie van Globalisering, Individualisering en Solidariteit, een project waarin ik werkte met een van die andere centrale figuren die mijn loopbaan hebben gevormd: Paul de Beer. In 2010 maakte ik de overstap naar de EUR. Vooral in het masterprogramma Arbeid, Organisatie en Management (AOM) hebben Romke en ik intensief samengewerkt. In welke rol ik hem in die jaren ook heb zien optreden, of het nou als vakgroepvoorzitter of als scriptiebegeleider was, altijd was hij een baken van rust. Met alle aanwezige onrust en in tijden van onzekerheid, zowel binnen als buiten de universiteit, hard nodig zijn. En alleen daarom zal Romke worden gemist. Wat zijn leiderschapsstijl betreft heb ik altijd gezegd dat hij precies doet wat een leider hoort te doen: ervoor zorgen dat mensen hun werk kunnen doen en dus niet om de haverklap worden lastiggevallen door de bureaucratie. Wat dat betreft is Romke de verpersoonlijking van wat ik de faciliterende overheid zou noemen.

Er was eens... Covid-19

Het lijkt alweer een eeuwigheid geleden: de coronapandemie. Nu alles toch weer zo goed als normaal is, is ook bijna vergeten hoe ingrijpend het op dat moment was. Vanuit het perspectief van overheidsbeleid gericht op arbeid en organisatie is het een ongekend interessante periode. De Nederlandse regering legde de nadruk op het behouden van bedrijvigheid door het bieden van loonkostensubsidies, in de vorm

van maatregelen als de TOGS, TVL, NOW en TOZO (Cantillon, Van der Veen & Seelb-Kaiser, 2021; De Winter & Pruijt, 2022). Net als de financiële crisis (Koster & Van der Veen, 2014) gold de periode van de pandemie als een test, om niet te zeggen een natuurlijk experiment, waarin de werking van (oude en nieuwe) instituties duidelijk wordt.

Over de gevolgen van de steunpakketten voor de economie en organisaties is het nodige gezegd en geschreven. Of de steun allemaal goed terecht is gekomen, is onderwerp van discussie. Er zijn aanwijzingen dat er bedrijven zijn blijven bestaan die onder normale omstandigheden failliet waren gegaan (Lorié & Ciobica, 2020). Recentere analyses ontkrachten dit door aan te tonen dat het juist de levensvatbare organisaties zijn die steun hebben ontvangen (Groenewegen, Hardeman & Stam, 2021).

De rol van de overheid bestaat niet alleen uit het bieden van financiële steun. De overheid kan zich ook opstellen als faciliterende institutie die een bijdrage levert aan het reduceren van onzekerheid. Het 'sturen in de mist' gold in de periode van de pandemie net zo goed voor de regering als voor organisaties. Verschillende auteurs benadrukten bij de start van de pandemie dan ook het ontwrichtende karakter ervan en onderschreven dat organisaties blijvend zouden veranderen (George, Lakhani & Puranam, 2020; Venkatesh, 2020). Voor veel organisaties was het de vraag of zij gegeven de omstandigheden in staat waren hun productie op peil te houden (Jankowska, Mroczek-Dąbrowska, Mińska-Struzik & Kania, 2023).

Organisaties in de mist

Gezien die negatieve gevolgen van de pandemie voor de samenleving en bedrijven is het niet verwonderlijk dat de overheid ingreep. Of en hoe dat heeft gewerkt was op dat moment een vraag die in de toekomst maar moest worden beantwoord. Theoretisch gezien gaat het hier ook om de manier waarop instituties en organisaties zich tot elkaar verhouden. Daarbij is het naast de vraag of de overheidssteun ervoor heeft gezorgd dat organisaties konden doordraaien ook de vraag welke gevolgen dat heeft gehad voor hun personeelsstrategieën, dat wil zeggen de afwegingen die zij maken op het gebied van de inzet en ontwikkeling van werknemers (Dekker & Koster, 2017). Hier zijn verschillende opties, aangezien het hier om een onbekende situatie ging waarbij het voor de managers van die organisaties niet direct duidelijk was wat zij konden doen. Mogelijk hebben organisaties deze investeringen op een laag pitje gezet door de grote onzekerheid waarmee zij te maken hadden. Daar staat tegenover dat, mede door de overheidssteun, organisaties sterker hebben ingezet op kennisintensivering. Als dat laatste het geval is, zou dit ook een uitbreiding betekenen van de standaardverklaringen voor de trainingsbeslissingen van werkgevers. Wat het aanbieden van training betreft, zijn overwegingen doorgaans gebaseerd op de menselijk

kapitaaltheorie (Becker, 1964) en de sociale ruiltheorie (Blau, 1964). In het eerste geval baseren werkgevers hun beslissingen op de kosten en baten van de opleiding en in het tweede wordt deze beslissing beïnvloed door de relatie die de werkgever heeft met de werknemer.

Volgens de menselijk kapitaaltheorie is het belangrijk voor werkgevers dat zij de opbrengst van hun investeringen terugzien. Zodra de kans groter is dat werknemers weggaan nadat zij een training hebben gevolgd, zijn werkgevers minder geneigd daarvoor te betalen. Dat is bijvoorbeeld het geval als werknemers een tijdelijk contract hebben, als zij door de training aantrekkelijker worden voor andere werkgevers of naarmate zij dichterbij hun pensioen zitten (Koster & Benda, 2020). Onderzoek laat overigens zien dat die angst niet gegrond is en dat het sociale ruilmechanisme vaak aanwezig is. De band met de organisatie wordt sterker als werknemers een training ontvangen (Rodrigues, Butler & Guest, 2020). De kans dat zij vertrekken neemt dus juist af. En als werknemers aangeven graag een training te volgen, zijn werkgevers meer bereid die aan te bieden (Fleischmann & Koster, 2018). Hoewel overheidsbeleid de bereidheid van werkgevers te investeren in training kan versterken (SER, 2024), bijvoorbeeld door de kosten ervan te verlagen of door organisaties op andere manieren te ondersteunen en een norm te stellen, blijkt dergelijk beleid doorgaans weinig invloed te hebben op werkgeversbeslissingen op het gebied van training (Van den Berg, Meijers, & Sprengers, 2005; Fleischmann & Koster, 2018).

Optrekkende mist

De vraag is dan ook wat er precies gebeurde met de trainingsinspanningen van organisaties gedurende de coronapandemie en hoe dat was gerelateerd aan steun door de overheid. In het kader van het Twin Seeds-project (www.twinseeds.eu) zijn in juni en juli van 2023 data verzameld over 976 bedrijven in Nederland. Op dat moment draaiden de meeste bedrijven weer als vanouds en tegelijkertijd lagen de lockdowns en steunpakketten nog vers in het geheugen. Aan de hand van een onlinesurvey kregen managers en eigenaren van deze bedrijven vragen voorgelegd over onderwerpen als:

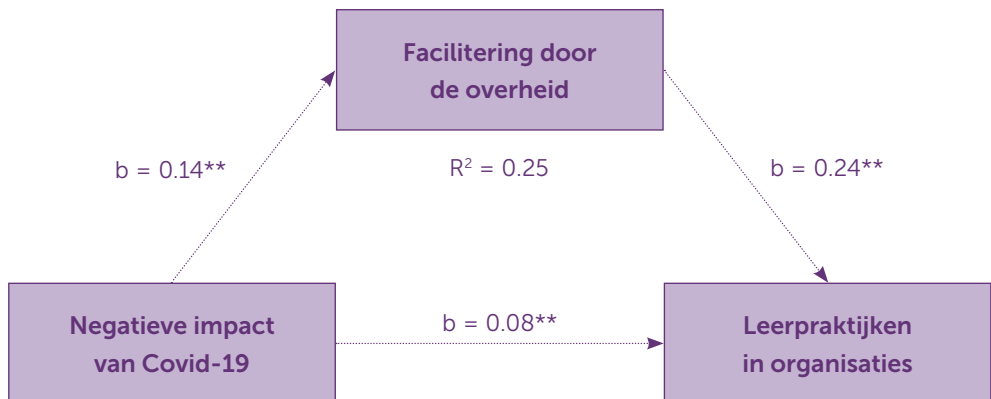
- De mate waarin zij een *negatieve invloed* hadden ondervonden van *Covid-19*. Dit is gevraagd met 3 items waarbij respondenten konden aangeven in hoeverre organisaties een negatief waren geraakt voor wat betreft de kwaliteit van geleverde goederen of diensten, hun relatie met externe partijen en de motivatie van hun personeel.
- In hoeverre zij *gefaciliteerd werden door de overheid* is in kaart gebracht door de vragen of de organisaties door de overheid zijn geholpen op het gebied van wet- en regelgeving, scholing en onderzoek en ontwikkeling.

- Welke *leerpraktijken* zij gebruiken binnen de organisatie, namelijk opleidings- en ontwikkelmogelijkheden, organisatiespecifieke training, investeringen in inzetbaarheid van personeel, budgetten voor ontwikkeling, het in kaart brengen leerbehoeften en informeel leren.

Alle vragen werden gesteld op een schaal van 1 (helemaal niet van toepassing) tot 7 (helemaal wel van toepassing). Met deze items zijn 3 schalen samengesteld door de bijbehorende items op te tellen en te delen door het aantal items.

Vervolgens is een mediatieanalyse uitgevoerd, waarbij is nagegaan of de negatieve impact van Covid-19 gevolgen heeft gehad voor de leerpraktijken van organisaties en of ondersteuning door de overheid hier een mediërende rol heeft gespeeld. Deze analyses zijn gecontroleerd voor organisatiegrootte en sector (productie, diensten en publiek).

Figuur 1. Resultaten van de mediatie-analyse van leerpraktijken in organisaties

Indirect effect: 0.03^{**}

N = 987 bedrijven in Nederland

Analyses zijn gecontroleerd voor Organisatieomvang en Sector

Figuur 1 vat te resultaten van de mediatieanalyse samen. Wat hieruit naar voren komt, is dat organisaties die meer negatieve gevolgen hebben ondervonden van de pandemie ook meer gefaciliteerd werden door de overheid. Samen met organisatiegrootte en sector verklaart de negatieve impact van Covid-19 ongeveer een kwart van de variantie in ondersteuning door de overheid. De mate waarin organisaties werden geholpen door de overheid is vervolgens positief gerelateerd aan het gebruik van leerpraktijken in organisaties. Organisaties die negatieve gevolgen ondervonden van Covid-19 bleken meer geneigd te zijn die leerpraktijken toe te passen. Daarnaast blijkt een deel van dit verband te verlopen via ondersteuning door de overheid, bij elkaar

gaat het om ongeveer 33 procent van het verband. Ook al is dit model vrij eenvoudig, met daarin organisatiegrootte, sector, de negatieve gevolgen van Covid-19 en de mate van facilitering door de overheid als voorspellers, het verklaart bijna een derde van de variantie in leerpraktijken in organisaties.

Alles bij elkaar genomen wijst dit erop dat organisaties die het meest getroffen werden door de pandemie pogingen hebben ondernomen hun menselijk kapitaal op peil te houden. In plaats van te bezuinigen hebben zij hun leerpraktijken versterkt. Mogelijk hebben zij dat doelbewust gedaan zodat zij goederen en diensten konden blijven produceren. Het is echter niet uitgesloten dat het verband (ook) andersom heeft gewerkt. Als dat zo is, ondervonden juist de kennisintensievere organisaties meer negatieve gevolgen van de pandemie. Hoe het verband ook precies in elkaar zit, wat in ieder geval duidelijk is, is dat steun door de overheid hier een rol in heeft gespeeld. Dat organisaties die meer negatieve gevolgen hebben ondervonden ook aangeven dat zij gefaciliteerd werden door de overheid onderschrijft in ieder geval dat er een verband is tussen de noodzaak van die steun en het krijgen ervan. Een eventueel wederkerig verband doet geen afbreuk aan de nauwe relatie tussen steun door de overheid en de leerpraktijken van organisaties. Dat blijft namelijk bestaan. Uiteraard geldt ook hier weer dat niet kan worden uitgesloten dat het (ook) zo kan zijn dat vooral organisaties die leerpraktijken toepassen zijn geholpen. Hier zou de eerder aangehaalde argumentatie van Groenewegen, Hardeman & Stam (2021) dan ook opgaan: beter geleide organisatie hebben meer steun ontvangen. Hoe het ook zij, het betekent in ieder geval niet dat investeringen in leerpraktijken erdoor is verlaagd.

Conclusies

De korte samenvatting van deze analyse is daarmee dat organisaties die meer last hadden van de pandemie meer ondersteund werden door de overheid en meer gebruikmaakten van leerpraktijken. Een alternatief is dat de organisaties met uitgebreidere leerpraktijken harder werden geraakt en meer steun hebben ontvangen. In beide gevallen valt aannemelijk te maken dat ondersteuning door de overheid zin had. Het betekent namelijk dat of (1) de leerpraktijken in die organisaties op peil zijn gehouden; of (2) steun is gegeven aan organisaties die die leerpraktijken al hadden.

Op basis van de hier gepresenteerde analyses komen in ieder geval twee inzichten naar voren. Ten eerste benadrukt de analyse de rol van kennisintensiteit van organisaties. Het kan zijn dat organisaties met kennisintensieve praktijken het sterkst zijn geraakt. Tegelijkertijd zijn dit de organisaties die in staat bleken zich snel aan te passen aan de nieuwe werkelijkheid en het lijkt erop dat zij hun leerpraktijken op peil hebben gehouden. Inzetten op verdere kennisintensivering en nagaan hoe die toekomstbestendig kunnen worden gemaakt zorgt ervoor dat organisaties nog beter om kunnen gaan met onzekerheid.

Ten tweede is uit het voorgaande naar voren gekomen dat de Covid-19-periode een bijzondere was. Plotseling werden er steunpakketten opgetuigd en het was maar de vraag hoe dat zou uitpakken. De connectie tussen overheid en bedrijven was in deze periode ongekend nauw. Dit onderzoek suggereert dat de overheid organisaties misschien wel meer kan ondersteunen dan wel eens wordt gedacht. Naast financiële steun doen andere vormen van steun ertoe. Deze constatering vraagt om verdere verdieping voor het goed begrijpen van de relatie tussen overheidsbeleid en organisatiebeleid. Het kan zijn dat deze relatie vooral zichtbaar was in deze periode. Tegelijkertijd is het niet ondenkbaar dat die invloed er altijd al is. Het sterke verband tussen ondersteuning door de overheid en de leerpraktijken lijkt daarop in ieder geval te wijzen of het zou zo moeten zijn dat dit verband helemaal verdwijnt als we in 2025 het onderzoek herhalen.

Na het optrekken van de mist is het verband tussen ondersteuning door de overheid en organisatiebeleid helder geworden. Vanuit beleidsperspectief ligt er het volgende advies: voordat overheden, organisaties en de samenleving nog eens door de mist moet sturen is het aan te raden misthoorns, bakens en vooral ook een paar goede mistlampen voor het zicht klaar te hebben liggen. Mijn suggestie zou zijn: vraag Romke.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Becker, G. S. (1964). *Human capital. A theoretical and empirical analysis with special reference to education*. New York: NBER.
- Blau P. M. (1964). *Exchange and power in social life*. New York: John Wiley.
- Cantillon, B., Seeleib-Kaiser, M., & Van der Veen, R. (2021). The COVID-19 crisis and policy responses by continental European welfare states. *Social Policy & Administration*, 55(2), 326-338.
- Dekker, F., & Koster, F. (2017). Personeelsstrategieën: Verklaringen voor verschillen in flexibiliteit en loopbaanontwikkeling op de werkplek. *Mens en Maatschappij*, 92(2), 153-174.
- De Winter, J., & Pruijt, B. (2022). *De invloed van het corona steun- en herstellepakket op het Nederlandse bedrijfsleven*. Amsterdam: DNB.
- Fleischmann, M., & Koster, F. (2018). Older workers and employer-provided training in the Netherlands: a vignette study. *Ageing & Society*, 38(10), 1995-2018.
- George, G., Lakhani, K., & Puranam, P. (2020). What has changed? The impact of Covid pandemic on the technology and innovation management research agenda. *Journal of Management Studies*, 57(8).
- Groenewegen, J., Hardeman, S., & Stam, E. (2021). Coronasteun belandt bij beter gerunde bedrijven. *Economisch-Statistische Berichten*, 106, 28-31.
- Jankowska, B., Mroczek-Dąbrowska, K., Mińska-Struzik, E., & Kania, A. (2023). Emerging trends of global value chains and multinational enterprises in the pandemic time. Twin Seeds WP2 Report.

- Koster, F., & van der Veen, R. (2014). Door de crisis: Inleiding. *Mens & Maatschappij*, 89(4), 343-348.
- Lorié, J., & Ciobica, I. (2020). Coronasteun houdt vaak ook niet levensvatbare bedrijven overeind. *Economisch-Statistische Berichten*, 105, 488-489.
- Rodrigues, R., Butler, C. L., & Guest, D. (2020). Evaluating the employability paradox: When does organizational investment in human capital pay off? *The International Journal of Human Resource Management*, 31(9), 1134–1156.
- SER (2024). Regelingen en subsidies voor leven lang ontwikkelen: welke zijn er? <https://www.ser.nl/nl/thema/leven-lang-ontwikkelen/regels>.
- Van den Berg, N., Meijers, F., & Sprengers, M. (2005). Opleidingsfondsen als lerende organisaties: Van egaliseren naar ontwikkelen. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 21(3), 180-195.
- Venkatesh, V. (2020). Impacts of COVID-19: A research agenda to support people in their fight. *International Journal of Information Management*, 55, 102197.

Paradigmaverschuivingen in het denken over de aanpak van misstanden in mondiale productieketens door het bedrijfsleven

De kledingindustrie als casus

— *Peter Mascini*

Privatisering is een terugkerend thema in Romke's onderzoek naar de ontwikkeling van naoorlogse verzorgingsstaten. In een artikel gebaseerd op zijn Rotterdamse oratie analyseert hij bijvoorbeeld de logica en de te verwachten gevolgen van de privatisering van het Nederlandse zorgverzekeringsstelsel (Van der Veen, 2006). In een gezamenlijk hoofdstuk over het Nederlandse activeringsbeleid gaat hij dieper in op de paradoxale gevolgen van privatisering voor de uitvoeringspraktijk (Mascini, Soentken, & Van Der Veen, 2011). In een gezamenlijke inleiding voor een themanummer over de privatisering van de beheersing van werkgerelateerde risico's zet hij het balanceren van publieke en private belangen centraal (Mascini & Van der Veen, 2020). In deze bijdrage wil ik het vraagstuk van privatisering verder verkennen in het kader van economische globalisering; een ander onderzoeksthema waar Romke aandacht aan heeft besteed (Van der Veen, 2011).

Meer specifiek behandel ik de vraag hoe het denken over de bijdrage die bedrijven kunnen leveren aan de aanpak van misstanden in mondiale productieketens zich in de afgelopen decennia heeft ontwikkeld. Hierbij dient de kledingindustrie als voornaamste casus. Dit is een van de meest gemondialiseerde productieketens in de huidige tijd. Waar in 1960 bijvoorbeeld nog 95% van de kleding in de VS werd geproduceerd, is dat tegenwoordig nog maar 3% (Anner, 2019). Het is bovendien een productieketen die geregeld in het nieuws komt vanwege misstanden als uitbuiting, onderbetaling, kinderarbeid, onderdrukking van vakbonden, ongezonde en onveilige arbeidsomstandigheden, afvalbergen, milieuverontreinigende productieprocessen en stikstofuitstoot

(Morgan, 2015). Aangezien vergelijkbare discussies over de rol van het bedrijfsleven bij het voorkomen van misstanden ook worden gevoerd in andere productieketens die verregaand zijn gemondialiseerd, zoals elektronica, voeding, bosbouw en visserij, zal ik in enkele gevallen ook uitstapjes naar deze productieketens maken.

In de volgende paragraaf plaats ik eerst de spectaculaire groei van vrijwillige vormen van private sturing tegen de achtergrond van de grenzen waar overheden tegenaan zijn gelopen bij de sturing van mondiale productieketens. Vervolgens behandel ik de achtereenvolgende paradigma's die het denken hebben gedomineerd over de vraag of bedrijven kunnen helpen deze grenzen te overwinnen.

Het sturingsgat

De mondialisering van de economie is een betrekkelijk recent fenomeen. In de jaren 80 van de vorige eeuw waren communistische landen uit het Oostblok en China nog nagenoeg geheel afgesloten van de mondiale markteconomie. Hetzelfde gold voor veel Latijns-Amerikaanse landen die protectionistisch economisch beleid voerden en voor vrijwel geheel Afrika. Transnationale productie vond hoofdzakelijk plaats door multinationale bedrijven die een deel van hun productie verplaatsten naar lagelonenlanden. Pas later zijn Westerse bedrijven hun productie op grote schaal gaan uitbesteden aan toeleveranciers in exporterende landen. De kostprijs en levertijden zijn hierbij bepalend voor de duur van de handelsrelaties tussen afnemers en toeleveranciers. Om concurrerend te blijven, verplaatsten merken zoals Zara en H&M hun productieketens naar landen waar op dat moment de laagste lonen en minst strenge regelgeving golden. In exporterende landen beconcurreren overheden en toeleveranciers elkaar om buitenlands kapitaal aan te trekken en contracten met grote afnemers af te sluiten. Door deze concurrentiestrijd zijn productieketens niet alleen in belangrijke mate losgezongen van specifieke geografische contexten, maar ook bron van eerdergenoemde misstanden. Om deze misstanden te voorkomen is de behoefte aan regulering van mondiale productieketens sterk toegenomen.

Overheden die transnationale economische activiteiten reguleren zijn hierbij vervolgens op een zogenoemd sturingsgat gestoten (Eberlein, 2019). Dit sturingsgat heeft betrekking op de grenzen waar overheden op nationaal en internationaal niveau op stuiten in hun pogingen om mondiale productieketens te reguleren. In westerse landen zijn de mogelijkheden van overheden om grensoverschrijdende activiteiten van warenhuizen en internationale merknamen die hun producten afnemen van toeleveranciers uit exporterende landen te reguleren letterlijk begrensd (Ruggie, 2017). In exporterende landen zorgen corruptie, onvermogen, gebrek aan middelen van regulerende en handhavende instanties ervoor dat het optreden van overheden vaak weinig effectief is. Bovendien staan in deze landen het streven van politici om kapitaal van westerse bedrijven aan te trekken door een voor investeerders gunstig

vestigingsklimaat te scheppen de aanpak van misstanden in de weg. Op internationaal niveau verloopt de samenwerking tussen overheden vaak traag en moeizaam wegens uiteenlopende belangen. Hierdoor kenmerken internationale verdragen op het gebied van arbeid en milieu zich door zwakke standaarden, gebrek aan handhavingscapaciteit en de vrijheid van soevereine staten om zich eraan te onttrekken.

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw zijn bedrijven ook zelf steeds meer gaan doen aan regulering. Twee factoren hebben in het bijzonder aan deze ontwikkeling bijgedragen (Bartley, 2003). De eerste betreft de opkomst van doelgerichte campagnes door actiegroepen tegen multinationale bedrijven als Nike, Heineken en Shell. In deze campagnes werden misstanden aan de kaak gesteld waarvoor deze bedrijven medeverantwoordelijkheid werden gehouden. In reactie op deze campagnes gingen steeds meer bedrijven over tot vrijwillige vormen van zelfregulering die zouden moeten bewijzen dat zij serieus werk maakten maatschappelijk verantwoord ondernemen. Deze initiatieven werden vervolgens veelal bekritiseerd als pogingen om de geschonden reputatie van bedrijven op te krikken zonder daadwerkelijk een bijdrage te leveren aan maatschappelijk verantwoord produceren ('greenwashing' en 'bluwashing'). De campagnes hebben daarmee een strijd om de geloofwaardigheid van private vormen van zelfregulering uitgelokt waarbij actiegroepen en bedrijven in bepaalde gevallen de handen ineen hebben geslagen om standaarden te ontwikkelen. Zo heeft het Wereld Natuur Fonds met bedrijven samengewerkt bij de ontwikkeling van mondiale standaarden voor bosbouw (FSC) en visserij (MSC) (Liu, Faure, & Mascini, 2018). De tweede factor die heeft bijgedragen aan de spectaculaire groei van vrijwillige vormen van zelfregulering sinds de jaren negentig van de vorige eeuw betreft de neoliberale politieke context die destijds domineerde. Op nationaal en internationaal niveau werden wetsvoorstellen die werden ingediend om misstanden in internationale productieketens tegen te gaan keer op keer tegengehouden door tegenstanders die met succes aanvoerden dat deze wetsvoorstellen in strijd waren met regels rond vrijhandel. In een poging de belemmeringen te ontlopen waar overheden herhaaldelijk tegenaan liepen, verlegden zowel actiegroepen als overheden hun inspanningen naar de ontwikkeling van private standaarden.

Inmiddels zijn gedragscodes, keurmerken en labels niet meer weg te denken uit het landschap van mondiale productieketens. Dit geldt ook voor de kledingindustrie (Bartley & Child, 2014). Afnemers verplichten hun toeleveranciers contractueel om deze private standaarden na te leven. Om de schijn van partijdigheid tegen te gaan, besteden bedrijven het toezicht op de naleving van deze private standaarden veelal uit aan auditors en certificerende instanties. Deze instanties zijn op hun beurt aan accreditatie onderworpen, waarbij wordt getoetst of zij capabel zijn om toezicht uit te voeren. Naast de uitbesteding van toezicht hebben veel bedrijven afdelingen opgericht die verantwoordelijk zijn voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. Ook

rapporteren veel bedrijven in jaarverslagen over de activiteiten die ze op dit gebied ondernemen. De snelle groei van vrijwillige private sturing roept de vraag op of bedrijven daadwerkelijk kunnen bijdragen aan het dichtens van het sturingsgat in mondiale productieketens. Hieronder komen de achtereenvolgende paradigma's aan bod die het denken over deze vraag hebben gedomineerd.

Het nalevingsparadigma

Een eerste belangrijke stap in het denken over de bijdrage die het bedrijfsleven kan leveren aan het dichtens van het sturingsgat is gezet met de ontwikkeling van de invloedrijke 'global supply chain management theory' (Mayer & Gereffi, 2010). Volgens deze theorie mag worden verwacht dat het bedrijfsleven hier inderdaad een belangrijke bijdrage aan zal leveren, omdat de noodzakelijk geachte voorwaarden om dat te kunnen doen in belangrijke mate aanwezig zouden zijn. Warenhuizen en internationale merken zouden namelijk een groot machtsoverwicht hebben ten opzichte van de vele toeleveranciers waar zij bestellingen bij plaatsen. Dit zou de dreiging met het opzeggen van contracten met toeleveranciers die gedragscodes niet naleven effectief maken. Afnemers geven auditors bovendien naar verwachting de opdracht om serieus toe te zien op naleving, omdat kritische consumenten en actiegroepen veel sociale druk op hen uitoefenen om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Misstanden in de productieketens zouden daarmee schadelijk zijn voor hun reputatie met als gevolg dat hun verdienmodel zou worden aangetast. Op basis van de global supply chain management theory mag dus worden verwacht dat bedrijven een wezenlijke bijdrage leveren aan de sturing van mondiale productieketens.

De global supply chain management theory is een belangrijke representant van wat Locke, Amengual en Mangla (2009) het nalevingsparadigma noemen. Zij laten zien dat de volgende drie veronderstellingen waarop het nalevingsparadigma allemaal onhoudbaar zijn:

1. Dat afnemers hun dominante positie gebruiken om toeleveranciers tot naleving van gedragsnormen aan te zetten.
2. Dat fabrieksaudits betrouwbare en betekenisvolle informatie opleveren over de naleving van gedragsnormen.
3. Dat dreiging met het opzeggen van contracten van toeleveranciers die de gedragsnormen niet naleven effectief is.

In verband met de eerste veronderstelling blijken afnemers vaak een minder groot overwicht op toeleveranciers te hebben dan verondersteld. Dit kan allereerst zijn omdat bestellingen van internationale kledingmerken slechts een klein deel van de totale omzet van toeleveranciers vormen: ze bestrijken soms slechts een deel van het jaar en gelden hoogstens voor een of twee seizoenen, zonder garantie dat ze in de toekomst vernieuwd zullen worden. Hierdoor is het allerminst vanzelfsprekend dat

afnemers de macht (laat staan de geloofwaardigheid) hebben om druk uit te oefenen op toeleveranciers om de lonen te verhogen, de arbeidstijden te verkorten of te investeren in de verbetering van arbeidsomstandigheden. Nog belangrijker dan de relativering van de machtsasymmetrie is dat afnemers die wel machtsoverwicht hebben over toeleveranciers, dit overwicht niet alleen inzetten om naleving van gedragsnormen te bevorderen, maar ook om kosten te verlagen en levertijden te verkorten.

In verband met de tweede veronderstelling is gebleken dat de informatie die fabrieksaudits opleveren veelal oppervlakkig, onbetrouwbaar en selectief is (zie ook Sarfaty, 2021). Audits beperken zich vooral tot administratieve controles die fabriekseigenaren trachten te omzeilen door er een dubbele boekhouding op na te houden, identiteitsbewijzen of gegevens te vervalsen, auditors om te kopen, of voormalige auditors in te huren om overtredingen te maskeren. Voorts gaan audits zelden verder dan de meest zichtbare eerste laag van toeleveranciers die in direct contact staan met afnemers, terwijl de naleving juist meer te wensen overlaat bij toeleveranciers en hun onderaannemers die verder afstaan van afnemers (Soundararajan & Brown, 2016). Auditors praten ook zelden met arbeiders, of alleen met door fabrieksleiding geselecteerde arbeiders, en vermijden politiek gevoelige onderwerpen als de vrijheid van arbeiders om zich in vakbonden te verenigen, machtsmisbruik en ongewenste intimiteiten.

De veronderstelde afschrikwekkende werking die uitgaat van de dreiging met het opzeggen van contracten van toeleveranciers die gedragscodes niet naleven is ten slotte weinig effectief gebleken omdat afnemers nauwelijks financiële of inhoudelijke ondersteuning bieden aan toeleveranciers bij het nemen van maatregelen die nodig zijn om gedragscodes na te leven. Bovendien verliezen afnemers al hun invloed om de arbeidsomstandigheden in fabrieken van toeleveranciers te verbeteren zodra ze contracten opzeggen.

Onderzoek heeft niet alleen aangetoond dat de veronderstellingen waarop het nalevingsparadigma rust niet deugen maar ook dat de effecten van gedragscodes allerminst indrukwekkend zijn (voor verwijzingen zie Eberlein, 2019: 1129). In sectoren als de hout- en kledingindustrie presteren gecertificeerde bedrijven niet beter dan niet-gecertificeerde bedrijven (Bartley, 2018). Bovendien zijn in de periode tussen 2011 en 2016 waarin de kledingindustrie rond de 8 miljard dollar in gedragscodes heeft geïnvesteerd de werkomstandigheden alleen maar verslechterd: de prijzen zijn verlaagd, de betalingstermijnen zijn verlengd en de levertijden zijn verkort, terwijl het aandeel van de kleding dat is geproduceerd in de landen waar de meeste mensenrechtenschendingen plaatsvinden is toegenomen (Anner, 2019).

Ontwikkelingen in Bangladesh, een van de grootste exporterende landen van kleding, onderstrepen dat de neiging van afnemers binnen deze sector om voorrang te geven

aan het streven naar winst ten koste is gegaan van werkomstandigheden. In 2013 voltrok zich de ramp op de Rana Plaza. Hierbij zijn tijdens een brand in een gebouw waarin drie kledingfabrieken waren gevestigd 1.135 Bangladeshese arbeiders omgekomen en meer dan 2.500 arbeiders gewond geraakt. Afnemers hebben deze ramp aangegrepen om kortingen te bedingen (Perry, Wood, & Fernie, 2015: 13). In de nasleep van de ramp heeft de regering van Bangladesh zich tijdelijk gecommitteerd aan het multi-stakeholder-initiatief Accord on Fire and Building Safety (Accord) om de omstandigheden kledingfabrieken te verbeteren. Sindsdien heeft Bangladesh marktaandeel verloren aan landen als Myanmar, Vietnam, Cambodja en India die zich niet aan Accord hebben verbonden (Brown, 2018). Ook is een deel van de kledingproductie vanuit Bangladesh uitbesteed aan landen in Oost-Afrika waar de lonen nog lager liggen, corruptie nog wijder is verbreid en bedrijven nog meer belastingvrijstellingen krijgen. De opheffing van de belastingvrije status van Bangladesh als laag inkomensland in 2021 heeft ook bijgedragen aan deze verplaatsing van de productie. Deze ontwikkelingen maken duidelijk dat de economische prikkels die aanzetten tot de verbetering van arbeidsomstandigheden in kledingfabrieken in exporterende landen niet opwegen tegen de prikkels om de productie te versnellen en goedkoper te maken.

Het besef dat de veronderstellingen die aan het nalevingsparadigma ten grondslag liggen niet opgaan is doorgedrongen. Dit geldt ook voor het inzicht dat gedragscodes niet het door de global supply chain management theory verwachte positieve effect hebben gehad op het terugdringen van misstanden in mondiale productieketens.

Het samenwerkingsparadigma

In het licht van de beperkingen van het op naleving gebaseerde paradigma begon een brede coalitie van actoren aan te dringen op de invoering van wat Lund-Thomsen en Lindgreen (2014) het samenwerkingsparadigma ('cooperation paradigm') hebben genoemd. De uitgangspunten van dit paradigma zijn vooral bedoeld om de belangrijkste tekortkomingen van het nalevingsparadigma op te lossen. De uitgangspunten van het samenwerkingsparadigma zijn:

1. Dat afnemers niet alleen gedragsnormen eenzijdig moeten opleggen, maar dat ze ook moeten investeren in toeleveranciers om naleving te bevorderen.
2. Dat afnemers duurzame handelsrelaties moeten aanknopen zodat het voor toeleveranciers de moeite loont om te investeren in de naleving van gedragsnormen.
3. Dat afnemers de afstemming moeten verbeteren tussen inkoopafdelingen die de laagste prijzen, langste betalingstermijnen en kortste levertijden willen bedingen en afdelingen voor maatschappelijk verantwoord ondernemen die toeleveranciers houden aan de naleving van gedragsnormen; en 4) dat afnemers meer verantwoordelijkheden voor het toezicht op en de bevordering van de naleving van gedragsnormen moeten delegeren aan vakbonden, NGOs en lokale overheden.

Er zijn verschillende praktijkvoorbeelden van gedragscodes die zijn gebaseerd op de uitgangspunten van het samenwerkingsparadigma. Dit geldt bijvoorbeeld voor het eerdergenoemde Accord en de Fair Wear Foundation (FWF). Accord verplicht afnemers om noodzakelijk geachte verbeteringen bij toeleveranciers te financieren, om stabiele handelsrelaties aan te gaan met toeleveranciers door hen meerjarencontracten te bieden, om vakbonden en veiligheidscommissies een formele rol te geven bij het toezicht op de naleving van de gedragscode en om bindende in plaats van vrijwillige afspraken te maken met toeleveranciers. De FWF is erkend als de meest doortastende en onafhankelijke non-profit auditororganisatie die mondiaal actief is in de kledingbranche. De FWF-code is gebaseerd op alle ILO verdragen en bestrijkt vele onderwerpen: gedwongen arbeid, kinderarbeid, discriminatie, vakbondsrechten en rechten voor ondernemingsraden, lonen, arbeidstijden, veiligheid en gezondheid en juridisch bindende arbeidsrelaties. Evaluaties hebben aangetoond dat de effecten van zowel Accord (James, et al., 2019) en de FWF (Egels-Zanden en Lindholm 2015) gering zijn. Er is hoogstens sprake van marginale of tijdelijke verbetering op onderdelen als gezondheid en brandveiligheid (Fair Wear en Accord); van een blinde vlek voor (Fair Wear), respectievelijk tijdelijke verbetering van (Accord) het recht op collectieve actie, vakbondsvertegenwoordiging, discriminatie, intimidatie en ontslag; en van terughoudendheid van afnemers om verbeteringen in fabrieken van toeleveranciers te bekostigen (Accord). De tegenvallende resultaten van beide evaluaties roepen twijfels op over de juistheid van de uitgangspunten die ten grondslag liggen aan het samenwerkingsparadigma. Hier zijn dan ook vier vraagtekens bij geplaatst.

Het eerste vraagteken betreft haalbaarheid (Lund-Thomsen & Lindgreen, 2014). Het onderhouden van langdurige handelsrelaties en het bieden van financiële en organisatorische hulp aan toeleveranciers lijkt onverenigbaar met de kapitalistische logica die is gebaseerd op winstmaximalisatie en onderlinge concurrentie en de vraag van consumenten naar goedkope en modieuze kleding. In de huidige context kunnen afnemers wellicht langdurige handelsrelaties aangaan met een enkele toeleverancier, of als pilot waarmee ze goede sier kunnen maken, maar is het niet realistisch om te verwachten dat afnemers dit ideaal op grote schaal zullen toepassen.

Het tweede vraagteken dat bij het samenwerkingsparadigma is geplaatst houdt verband met de aanbeveling om actiegroepen en vakbonden meer te betrekken bij het toezicht op de naleving van gedragscodes. Vakbonden lopen hierdoor namelijk het risico dat ze hun onafhankelijke onderhandelingspositie ten opzichte van werkgevers verliezen. Ook bestaat het risico op coöptatie, wat er op neerkomt dat actiegroepen en vakbonden meer radicale standpunten opgeven om te voorkomen dat de samenwerking met afnemers en werkgevers onder druk komt te staan. Dat dit geen denkbeeldig risico betreft heeft de afwikkeling van schadevergoedingen naar aanleiding van de ramp van de Rana Plaza duidelijk gemaakt. Westerse kledingbedrijven hadden

deze taak uitbesteed aan lokale NGOs. De NGOs waren financieel volledig afhankelijk van hun opdrachtgevers. Dit leidde tot een hardvochtige opstelling ten opzichte van slachtoffers waar kledingbedrijven vervolgens niet op konden worden aangesproken omdat zij zichzelf op afstand hadden geplaatst van het schadeafwikkelingsproces (Chowdhury, 2017).

Het derde vraagteken is met het vorige verbonden. Samenwerking kan ertoe leiden dat de belangen van lokale arbeiders naar de achtergrond verdwijnen. De standaarden die in gedragscodes zijn opgenomen zetten vooral in op kwesties waar kritische consumenten en actiegroepen uit rijke westerse landen zich het meest druk over maken. Deze prioriteiten komen niet noodzakelijk overeen met de belangen van lokale arbeiders in exporterende landen. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van actiepunten als vrouwenemancipatie en een verbod op kinderarbeid. In landen als Pakistan en Bangladesh waar traditioneel patriarchale verhoudingen domineren hebben werkgevers bijvoorbeeld maatregelen die zijn gericht op de verbetering van de positie van vrouwelijke arbeiders in de kleding- en elektronica-industrie aangegrepen om de machtspositie van beter betaalde en mondigere mannelijke arbeiders te verzwakken. Voor kinderarbeid geldt dat die in sommige exporterende landen niet alleen wijdverbreid is, maar ook maatschappelijk geaccepteerd, zeker binnen de context van familiebedrijven. Een verbod op kinderarbeid kan desastreus uitpakken voor gezinnen met een inkomen onder het bestaansminimum die niet kunnen terugvallen op een maatschappelijk vangnet (Wijen, 2015). Door niet samen te werken bij de implementatie van gedragscodes zijn vakbonden en lokale actiegroepen beter in staat om hun eigen agenda te bewaken. Niet samenwerken met westerse actoren maakt het in bepaalde gevallen ook gemakkelijker onopgemerkt actief te blijven in landen waarvan de autoriteiten niet van buitenlandse inmenging zijn gediend (Kaine & Josserand, 2018).

Een laatste vraagteken dat is geplaatst bij het samenwerkingsparadigma betreft de effectiviteit van toezicht dat is gebaseerd op interorganisationele verantwoordelijkheid tussen afnemers en toeleveranciers (Koenig-Archibugi, 2017). Dit zet namelijk een dynamiek in gang waarbij afnemers die belang hechten aan strenge normen hun bestellingen verplaatsen van fabrieken met slechte werkomstandigheden naar fabrieken met goede werkomstandigheden, terwijl afnemers die niet geïnteresseerd zijn in goede werkomstandigheden in toenemende mate gaan kopen bij leveranciers die daar hetzelfde over denken. Het kan er ook voor zorgen dat afnemers kleine bestellingen plaatsen bij leveranciers uit 'ethisch veilige landen' zoals Sri Lanka, terwijl ze grote bestellingen plaatsen bij leveranciers uit China, Vietnam of Myanmar waar de rechten van arbeiders minder goed worden beschermd. Met andere woorden, de invoering van gedragscodes door grote afnemers uit westerse landen brengt een sorteerdynamiek op gang waarbij de reputatiegevoelige merken in toenemende mate worden gekoppeld aan leveranciers die aan strenge normen voldoen, terwijl de rest van de

afnemers in toenemende mate wordt gekoppeld aan leveranciers die daar geen prioriteit aan geven. In dit scenario verandert het gemiddelde niveau van arbeidsbescherming niet.

Het onafhankelijkheidsparadigma

Op basis van dit laatste kritiekpunt heeft Koenig-Archibugi (2017) een schets gemaakt van een alternatief voor interorganisatorische verantwoordelijkheid in productieketens dat uitgaat van wat hij het onafhankelijkheidsparadigma noemt. In plaats van te investeren in gedragscodes die afnemers aan hun leveranciers opleggen, zouden afnemers worden gevraagd om bij te dragen aan een wereldwijd fonds dat arbeiders in exporterende landen in staat stelt om verbeteringen door te voeren op fabrieksniveau, ongeacht of de fabriek voor buitenlandse afnemers produceert of niet. Een dergelijk wereldwijd industrieel actiefonds ('General Industrial Action Fund') zou middelen moeten verschaffen aan vakbonden of lokale werknemersorganisaties voor doeleinden als:

1. Vullen van een stakingsfonds
2. Verlenen van rechtsbijstand aan arbeiders die een conflict hebben met fabriekseigenaren of management
3. Inhuren van advocaten en andere deskundigen om druk uit te oefenen op overheden en de rechtbanken om de handhaving op gebieden als gezondheid en veiligheid, minimumlonen en arbeidsomstandigheden te intensiveren
4. Verzorgen van trainingen en opleidingen aan vakbondsbestuurders

De prikkel die uitgaat van de sociale druk die kritische consumenten, actiegroepen en overheden uitoefenen op afnemers zou er volgens Koenig-Archibugi voor moeten zorgen dat die voldoende aan het fonds bijdragen. Het valt te betwijfelen of afnemers daadwerkelijk effectief onder druk kunnen worden gezet om hun eigen tegenkracht te financieren, vooral in exporterende landen waar inofficiële stakingen en vakbonden verboden zijn. Ook over de manier waarop een wereldwijd fonds georganiseerd zou moeten worden zijn op voorhand tal van kritische vragen te stellen. Niettemin nodigt het onafhankelijkheidsparadigma uit tot nadenken over manieren om afnemers niet alleen verantwoordelijkheid te houden voor hun eigen toeleveranciers, maar voor het totale productiesysteem.

De verharding van sturing

De verschillende paradigma's die tot dusverre zijn behandeld richten zich allemaal op vrijwillige vormen van private sturing in de veronderstelling dat die een substantiële bijdrage kunnen leveren in het terugdringen van het sturingsgat in mondiale productieketens. De ervaringen met deze paradigma's hebben dit optimisme echter in belangrijke mate getemperd. Sterker nog, het sturingsgat wordt inmiddels niet meer gezocht aan de kant van overheidssturing, maar juist aan die van vrijwillige vormen

van private sturing: "It is clear that the emerging system of global labour governance based predominantly on private, voluntary and selfregulatory standards, with a focus on compliance by business (rather than governments) via the market mechanism (rather than hierarchical authority), leaves significant 'governance gaps' that have yet to be closed" (Thomas & Turnbull, 2018: 537). Een kenmerkend voorbeeld van deze verschuiving is het pleidooi van Lelieveldt (2021) voor meer overheidssturing in de vorm van regels, subsidies en heffingen naar aanleiding van de zeer magere resultaten die het bedrijfsleven in tien jaar heeft bereikt om meer diervriendelijke alternatieven voor plofkippen in de supermarkt te krijgen. Waar de mogelijkheden tot verkleining van het sturingsgat tot voor kort werd gezocht in vrijwillige vormen van private sturing, is de blik dus inmiddels meer op overheidssturing gericht. Deze verschuiving van vrijwillige private sturing naar bindende overheidssturing wordt ook wel een verharding ('hardening') van sturing genoemd.

De trend in de richting van meer overheidssturing van mondiale productieketens manifesteert zich op verschillende manieren (Gustafsson, et al., 2023). Allereerst varieert het doel van de wettelijke regels; sommige hebben betrekking op het milieu (ontbossing, overbevissing, hernieuwbare energie), andere op mensenrechten (delfstoffenwinning, slavernij, kinderarbeid) en weer andere regels gaan over beide doelen (ketenverantwoordelijkheid, maatschappelijk verantwoord ondernemen). Ten tweede varieert de reikwijdte van de regels; sommige zijn sector- of productspecifiek (hout, bloeddiamanten, visserij), andere sectoroverstijgend (slavernij, kinderarbeid, maatschappelijk verantwoord ondernemen). In de EU is ook *binnen* bestaande wetgeving sprake van verharding van sturing. Dit geldt bijvoorbeeld voor de EU-wetgeving tegen ontbossing (Berning & Sotirov, 2023). Deze ging eerder uit van vrijwillige bilaterale verdragen, toezicht door certificerende instanties en naleving van wetgeving uit exporterende landen waarin geen aandacht was voor ontbossing. De huidige Europese wetgeving is bindend, overheidstoezicht, geolocatie van de oorsprong van producten en het geven van inspraak aan lokale belanghebbenden zijn verplicht gesteld en de verplichting om ontbossing te voorkomen is wettelijk vastgelegd.

De verschuiving van vrijwillige vormen van private sturing naar bindende overheidssturing wordt niet alleen in praktijk gebracht door overheden in rijke Westerse landen waarin veel grote afnemers zijn gevestigd, maar ook door overheden van opkomende economieën als Argentinië, China en Indonesië (Giessen, et al., 2016). In dit geval komt de verschuiving voort uit wat deze overheden zien als de koloniale verhoudingen die aan de basis liggen van de regulering van mondiale productieketens. Deze overheden benadrukken dat afnemers vooral ter verantwoording worden geroepen door overheden en consumenten uit Westerse landen en door auditors die toezien op de naleving van private standaarden die in het Westen zijn ontwikkeld. Westerse partijen zouden pretenderen dat ze de belangen van exporterende landen en hun

bevolking vertegenwoordigen, maar laatstgenoemden hebben weinig inbreng in de hoe en waarover bedrijven verantwoording ter verantwoording worden geroepen; er zou vooral over hen worden besloten, niet door hen. De overheden van de opkomende economieën bestempelen dit als een vorm van 'surrogaatverantwoordelijkheid'. Bovendien zien zij de bemoeienis van vrijwillige gedragscodes als een inbreuk op hun soevereiniteit. Daarom hebben zij zich in sommige gevallen succesvol ingespannen om gedragscodes te vervangen door overheidsregulering en bilaterale handelsverdragen met de EU waarbij zij meer zeggenschap hebben over de te hanteren standaarden (Giessen, et al., 2016).

Conclusie

Wat deze analyse duidelijk maakt is dat het denken over de mogelijkheden en beperkingen van de rol van bedrijven bij het voorkomen van misstanden in mondiale productieketens van bijvoorbeeld kleding in zekere zin terug bij af is. Na aanvankelijk optimisme over de aanvullende rol die bedrijven kunnen spelen op overheidssturing in het nalevingsparadigma, hebben ontnuchterende ervaringen geleid tot een zoektocht naar alternatieve sturingsparadigma's waarin nog altijd een belangrijke rol voor het bedrijfsleven is weggelegd. Nu praktijkervaringen met het samenwerkingsparadigma hebben uitgewezen dat ook aan dit alternatief de nodige haken en ogen kleven, terwijl het onafhankelijkheidsparadigma nog in het stadium van gedachtenexperiment verkeert, kan in het denken over de sturing van mondiale productieketens een opmerkelijke herwaardering van de centrale rol van overheidssturing worden gesignaleerd.

De vraag hoe deze herwaardering moet worden begrepen valt buiten het bestek van deze bijdrage. Dat bedrijven de verwachtingen over hun bijdrage aan het voorkomen van misstanden in mondiale productieketens niet hebben kunnen inlossen, staat immers los van de belemmeringen voor overheidssturing die mede aanleiding zijn geweest voor de opkomst van vrijwillige vormen van zelfregulering. Wellicht heeft een aantal belemmeringen aan belang ingeboet. Zo is het met name door invoering van ketenwetgeving ('human rights due diligence') makkelijker geworden voor overheden om afnemers aan te spreken op misstanden bij afnemers en hebben spraakmakende rechtszaken – onder andere tegen Shell in Nigeria – laten zien dat moederbedrijven met een beroep op zorgplicht mogelijk toch wettelijk kunnen worden aangesproken op misdrijvingen van buitenlandse vestigingen. Ook is het voor tegenstanders wellicht moeilijker geworden verdergaand overheidsingrijpen tegen te houden door zich te beroepen op vrijhandelsverdragen nu multilateralisme afkalft en de positie van de WTO aanzienlijk is verzwakt. Daar staat tegenover dat andere belemmeringen voor overheidssturing zoals de traagheid van wetgevingsprocessen, de noodzaak compromissen te sluiten, gebrek aan middelen en handhaving capaciteit en, in het geval van internationale verdragen, de uitsluiting van niet-statelijke actoren onverkort van toepassing lijken te zijn. Wat nog meer meespeelt met de hier veronderstelde her-

opleving van overheidssturing dan ontvullende ervaringen met marktsturing en groeiend verzet tegen in het Westen ontwikkelde private standaarden door overheden uit exporterende landen lijkt daarmee een belangrijke vraag voor vervolgonderzoek.

Los van deze vraag laat deze analyse zien dat de opkomst van nieuwe paradigma's in het denken over de sturing van mondiale productieketens vooral is gedreven door pogingen de negatieve onbedoelde gevolgen van eerdere paradigma's te overwinnen binnen een veranderende economische context. Daarmee illustreert deze studie dat inzicht in de mechanismen die ten grondslag liggen aan onbedoelde gevolgen van beleid belangrijke oriëntatiepunten kan bieden voor de herijking van beleid, zoals Godfried Engbersen en Romke van der Veen (1992) al lang geleden hebben betoogd.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Anner, M. (2019). Squeezing workers' rights in global supply chains: Purchasing practices in the Bangladesh garment export sector in comparative perspective. *Review of International Political Economy*, doi:10.1080/09692290.2019.1625426
- Bartley, T. (2003). Certifying forests and factories: States, social movements, and the rise of private regulation in the apparel and forest products field. *Politics & Society*, 31(3): 433–464.
- Bartley, T. (2018). *Rules without rights: Land, labor and private authority in the global economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartley, T., & Child, C. (2014). Shaming the corporation: The social production of targets and the anti-sweatshop movement. *American Sociological Review*, 79(4): 653–679.
- Berning, L., & Sotirov, M. (2023). Hardening corporate accountability in commodity supply chains under the European Union deforestation regulation. *Regulation & Governance*, 17(4): 870–890. doi:10.1111/rego.12540
- Brown, G. (2018). Global capitalism undermines progress in workplace safety in Bangladesh's garment industry. *The Daily Star*.
- Chowdhury, R. (2017). The Rana Plaza disaster and the complicit behavior of elite NGOs. *Organization*, 1–12. doi:10.1177/1350508417699023
- Eberlein, B. (2019). Who fills the global governance gap? Rethinking the roles of business and government in global governance. *Organization Studies*, 40(8): 1125–1145.
- Egels-Zanden, N., & Lindholm, H. (2015). Do codes of conduct improve worker rights in supply chains? A study of Fair Wear Foundation. *Journal of Cleaner Production*, 107: 31–40.
- Engbersen, G., & Veen, R. van der (1992). De onbedoelde effecten van sociaal beleid. *Beleid & Maatschappij*, 19(5): 214–226.
- Giessen, L., Burns, S., Sahide, M. A. K., & Wibowo, A. (2016). From governance to government: The strengthened role of state bureaucracies in forest and agricultural certification. *Policy and Society*, 35: 71–89.
- Gustafsson, M., Schilling-Vacaflor, A., & Lenschow, A. (2023). The politics of supply chain regulations: Towards foreign corporate accountability in the area of human rights and the environment? *Regulation & Governance*, 17(4): 853–869. doi:10.1111/rego.12526

- James, P., Miles, L., Croucher, R., & Houssart, M. (2019). Regulating factory safety in the bangladeshi garment industry. *Regulation & Governance*, 13: 431–444.
- Kaine, S. J., & Josserand, E. (2018). Mind the gap: Grass roots 'brokering' to improve labour standards in global supply chains. *Human Relations (New York)*, 71(4): 584–609. doi:10.1177/0018726717727046
- Koenig-Archibugi, M. (2017). Does transnational private governance reduce or displace labor abuses? addressing sorting dynamics across global supply chains. *Regulation & Governance*, doi:10.1111/rego.12169
- Lelieveldt, H. (2021, 25 augustus). Overheid is nodig voor voedselsysteem verduurzaming. *NRC*.
- Liu, J., Faure, M. G., & Mascini, P. (2018). *Environmental governance of common-pool resources: A comparison of fishery and forestry*. London and New York: Routledge.
- Locke, R., Amengual, M., & Mangla, A. (2009). Virtue out of necessity? compliance, commitment, and the improvement of labor conditions in global supply chains. *Politics & Society*, 37(3): 319–351.
- Lund-Thomsen, P., & Lindgreen, A. (2014). Corporate social responsibility in global value chains: Where Are we now and where are we going? *Journal of Business Ethics*, 123: 11–22.
- Mascini, P., Soentken, M., & Veen, R. van der (2011). From welfare to workfare: The implementation of workfare policies. In R. van der Veen, M. Yerkes & P. Achterberg (Eds.), *The transformation of solidarity: Changing risks and the future of the welfare state*: pp. 165–189. Amsterdam: AUP.
- Mascini, P., & Veen, R. van der (2020). Editorial: The privatization of work-related risk control. *Zeitschrift Für Sozialreform/Journal of Social Policy Research*, 66(3): 195–206.
- Mayer, F., & Gereffi, G. (2010). Regulation and economic globalization: Prospects and limits of private governance. *Business and Politics*, 12(3, article 11): 1–25.
- Morgan, A. (2015) *The true cost*. [Video/DVD]
- Perry, P., Wood, S., & Fernie, J. (2015). Corporate social responsibility in garment sourcing networks: Factory management perspectives on ethical trade in Sri Lanka. *Journal of Business Ethics*, 130: 737–752.
- Ruggie, J. G. (2017). Multinationals as global institution: Power, authority and relative autonomy. *Regulation & Governance*, doi:10.1111/rego.12154
- Sarfaty, G. A. (2021). Global supply chain auditing. In B. v. Rooij, & D. D. Sokol (Eds.), *The cambridge handbook of compliance*: pp. 977–988. Cambridge.: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108759458.067
- Soundararajan, V., & Brown, J. A. (2016). Voluntary governance mechanisms in global supply chains: Beyond CSR to a stakeholder utility perspective. *Journal of Business Ethics*, 134, 83–102.
- Thomas, H., & Turnbull, P. (2018). From horizontal to vertical labour governance: The international labour organization (ILO) and decent work in global supply chains. *Human Relations*, 71(4): 536–559.
- Veen, R. van der (2006). Interventie en organisatie: Een sociologische analyse van de veranderingen in het gezondheidszorgbeleid. *Sociologie*, 6(2): 188–207.

- Veen, R. van der (2011). Risk and the welfare state: Risk, risk perception and solidarity. In R. van der Veen, M. Yerkes & P. Achterberg (Eds.), *The transformation of solidarity: Changing risks and the future of the welfare state*: pp. 13–30. Amsterdam: AUP.
- Wijen, F. (2015, 26 August). Banning child labour imposes naive western ideals on complex problems. *The Guardian*.

De slinger van het activeringsbeleid

— *Ludo Struyven*

Activering is een oud idee, maar tegelijk ook zeer actueel. Dat geldt voor Nederland én België. Ondanks de grote onderlinge verschillen in institutionele context van het beleid vertoont het gevoerde beleid in beide landen opvallende gelijkenissen. De politieke teneur van het activeringsbeleid is vooral gericht op financiële instrumenten en op rechten en plichten van werkzoekenden en inactieven. Toch roepen de arbeidskrapte en de transitie op de arbeidsmarkt bredere vragen op over het te volgen pad van activering. Met financiële incentives, sancties en plichten alleen lost men het niet op. Gaat na 35 jaar de slinger van activering de andere kant op?¹

Als het over de vergelijking van activerend arbeidsmarktbeleid in België en Nederland gaat, denk ik onwillekeurig aan de momenten dat ik bij Romke van der Veen terecht kon. En die gesprekken brengen mij als vanzelf bij zijn wetenschappelijke bijdragen, vaak ook essayistisch, waarin de auteur trefzeker peilt naar het diepere inzicht van feiten en gebeurtenissen. Anders dan een strikt rationeel-wetenschappelijke bijdrage, die het bestudeerde onderwerp uit zijn bredere context licht en daardoor vaak ook overbelicht. Vooral kernachtige en heldere bijdragen, op zoek naar de sociale fundamenteën en wat zij kunnen betekenen in een snel veranderende wereld. Zoals de alom aanvaarde, genoodzaakte keuze voor activering.

¹ Deze bijdrage is deels een bewerking van mijn afscheidsrede bij mijn emeritaat op 12 september 2024.

Werkloosheid bestrijden door arbeidsparticipatie te bevorderen vormt het hart van het activeringsbeleid. De lijst van redenen om bezorgd te zijn over werkloosheid is indrukwekkend: economisch en menselijk. In het bijzonder langdurig werklozen zijn in het nadeel bij het vinden van werk. Zeker bij jongeren veroorzaakt een periode van langdurige werkloosheid blijvende littekens. Het is die spanning die het activeringsbeleid onder druk zet. Inmiddels is de economische context sterk gewijzigd én bovendien gepolariseerd. Op de arbeidsmarkt zijn er te weinig kandidaten voor de vele ongevulde vacatures, terwijl er nog een aanzienlijk onbenutte arbeidsreserve is bij de niet-beroepsactieven. De nieuwe context neemt de spanning niet weg, integendeel. De structurele arbeidskrapte duwt het activeringsbeleid naar zijn grenzen op.

In de sterk wijzigende context van de arbeidsmarkt, stel ik mij drie vragen. Hoe komt het dat activering nog altijd actueel is gebleven? Waarom is een beleid van financiële sancties en plichten maar een halve oplossing? En tot slot: waarom blijft het nodig om zich zorgen te maken over kwetsbare groepen?

Een hobbelig pad

Activering is al ruim 35 jaar één van de belangrijke beleidsantwoorden om werkloosheid te bestrijden of te voorkomen. Ook vandaag wordt ingezet op activering om de historische schaarste aan werkkrachten te helpen oplossen, als basis voor een houdbare en doelmatige sociale zekerheid.

De opgang van activering in de Europese landen in de jaren negentig van de twintigste eeuw komt in essentie neer op een proces van werk boven sociale bescherming. Beleid voor sociale bescherming van werklozen dat oorspronkelijk was geformuleerd om in tijden van nood inkomenszekerheid te bieden, werd omgevormd tot programma's om mensen zo snel mogelijk weer aan het werk te krijgen. Nederland, als *early adopter*, kampte vooral met een groot aantal arbeidsongeschikten (WAO-crisis), terwijl België, als late volger, voor lange tijd zou kampen met een grote werkloosheid.

Is activering een krachtig idee omdat het zo'n succes was voor de arbeidsmarkt? De resultaten in economische evaluatiestudies blijken vaak nogal... teleurstellend (Card et al., 2018; Kluve, 2010). Dat brengt mij bij de vraag die ik mij als socioloog stel: waarom is activering al die tijd het fundament gebleven van sociaal beleid?

Een eerste verklaring ligt bij de dubbele claim van activering. Er is de *normatieve* claim dat het activeren van uitkeringsgerechtigden voordelig is voor de samenleving en de individuele ontvangers. En er is de *morele* claim dat uitkeringsgerechtigden van nature passief zijn, maar dit niet langer zullen zijn als hun uitkeringen

of andere tegemoetkomingen afhankelijk worden gesteld van hun deelname aan een bepaalde activiteit.

Volgens de OESO evolueren we naar een 'actieve samenleving', waarin ieder zijn of haar bijdrage levert. De actieve samenleving daagt de logica van de sociale zekerheid uit: ze stelt het welvaartsniveau van individuen afhankelijk van hun vermogen om voortdurend aan zichzelf te werken, door middel van praktijken zoals levenslang leren, om inzetbaar te worden of te blijven. Het vereist een actieve betrokkenheid van de uitkeringsafhankelijke burger, en gaat verder dan louter vrijwillige deelname. En het gaat ook verder dan het economisch efficiëntie-denken, activering wordt dan een morele eis. De uitbreiding van activering naar nieuwe doelgroepen zoals nieuwkomers en inactieven stelt het onderscheid op scherp: de normatieve claim (die past in het economische efficiëntie-denken) wordt eigenlijk wel breed gedeeld, maar niet zo de morele claim.

Er is nog een tweede verklaring. Activering kreeg een brede invulling, telkens in een andere configuratie van het type welvaartsstaat. Het scala aan instrumenten en doelgroepen varieert van disciplinaire beleidsmaatregelen die bedoeld zijn om werklozen te stimuleren om zo snel mogelijk het uitkeringsstelsel te verlaten, tot faciliterende beleidsmaatregelen die bedoeld zijn om ondersteuning te bieden aan de meest kwetsbaren. Het idee van activering is niet of-of, maar én-én. Het gaat om beide dimensies, disciplineren én investering, die samen horen als twee kanten van eenzelfde medaille. De ene keer gaat het de kant op van disciplineren, zoals het verplicht aanvaarden van een baan, minder (langdurige) opleiden (*work first*) tot werken voor de uitkering (*workfare*). De andere keer komt vooral de ondersteunende (*enabling*) dimensie naar voor, met meer investering in opleiding, werkervaring, tot zelfs gesubsidieerde banen, mobiliteit en kinderopvang.

Wie terugblijkt op de afgelegde weg in vele landen, ziet het grote project van activering nu eens de ene kant, dan weer de andere kant opgaan. Een slingerbeweging, niet enkel tussen landen, maar ook binnen éénzelfde land. Wat daarbij opvalt: het hobbelijke pad dat het beleid volgde, heeft geholpen om het idee in stand te houden en te continueren, niet om het op de helling te zetten. De slinger van het beleid maakt activering tot een robuust idee. Beleid, aldus Romke Van der Veen in de geest van de reflexieve beleidssociologie bij de socioloog Van Doorn, krijgt vorm binnen de normatieve grenzen van de democratische rechtsstaat, is altijd een strijd tussen normen en feiten, en is ook en vooral mensenwerk (Van der Veen, 2008). Anderen omschrijven zo'n proces als *an ongoing messy effort among the involved actors*" (Carstensen et al., 2024), een voortdurend opnieuw zoeken of herstellen van een beredeneerd evenwicht tussen investering en disciplineren. Een proces van her-balanceren om zich te verzekeren van voortdurende steun en legitimiteit voor het kernprincipe van

het idee van activering door wisselend de klemtoon te leggen op de ene of de andere zijde van de medaille. Om op die manier een breder spectrum van actoren en belanghebbenden in staat te stellen zich aan te sluiten bij de basispremissen van het idee. Dat maakt het een robuust idee, bestand tegen de tijd.

Close-fitting oplossingen

In de recente periode is het vooral de disciplinerende kant van activering die boven-drijft, ook in België. Het politieke debat dat gepaard gaat met de huidige regeringsvormingen op Vlaams en federaal niveau is gefocust op twee *close-fitting* oplossingen: de verplichte gemeenschapsdienst (nu omgedoopt tot samenlevingsjob, terwijl het helemaal niet gaat om een arbeidscontract of volwaardige arbeidsgarantie, wat dan weer op juridische en economische weerstand zou botsen), en de beperking van uitkeringen in de tijd. De eerste op Vlaams niveau, de tweede op federaal niveau. Dat brengt mij bij mijn tweede vraag: waarom is een beleid van sancties en plichten maar een halve oplossing?

Het basisprincipe bij de werkloosheidsverzekering is risicospreiding, het is belangrijk dat het gaat om een verplichte verzekering voor iedereen, om negatieve selectie te vermijden. Maar bij langdurige werkloosheid wordt de band tussen bijdrage en uitkering zwakker. Wat betekent dat dan voor de langdurig werklozen? Niet enkel dat de uitkering vermindert of dat meer begeleiding zou worden geboden (dit laatste eerder integendeel (Struyven, 2019)). Wel dat werken voor behoud van de uitkering en beperking van uitkeringen in de tijd als alleenzaligmakend worden uitgeroepen.

Omdat het uiteindelijk in het regeerakkoord was beland, besloot de Vlaamse regering in 2021 om zeer langdurig werklozen (meer dan 2 jaar) te verplichten om gemeenschapsdienst te doen. Bijna twee jaar later, in juli 2023, werd de gemeenschapsdienst uiteindelijk ingevoerd. De minister sprak consequent over stages en niet over gemeenschapsdienst (woorden doen ertoe). Eigenlijk kwam de focus te liggen op het versterken van vaardigheden en een passend traject naar werk, zonder dit te willen verplichten voor alle langdurig werklozen. Juridisch werd het ingebed in een breder pakket van stages dat VDAB uitbesteedt aan marktspelers. Ook de politieke partijen die ijverden voor een verplichte gemeenschapsdienst zagen dit als een manier om zich als langdurig werkloze nuttig te maken, "niet om hen te willen straffen, maar om weer in het arbeidsritme te komen". Opnieuw de morele claim, vermomd als economische claim.

In Vlaanderen wonen ongeveer 37.000 mensen die al langer dan twee jaar zonder werk zitten en een uitkering krijgen. Hoeveel mensen kregen een stageplaats bij o.m. gemeentelijke groendienst en scholen? Na enkele maanden bleek het nog maar om een 'een handvol' te gaan. Medio 2024 zou het gaan om een 500-tal.

De conclusie is: het systeem werkt niet, er is een toeleidingsprobleem bij VDAB, lokale besturen blijven met vragen over verdringing van plaatsen met het wijk-werken (voor minder langdurige werklozen). Met andere woorden, in de *uitvoering* loopt het grondig mis. De opgelegde criteria zijn zo beperkend dat bemiddelaars andere stades voorstellen die meer uren omvatten, legt de VDAB uit. Het is een treffende illustratie van het reflexieve karakter van beleid. Deze reflexiviteit van actoren die anticiperen en reageren op beleid, aldus Romke Van der Veen (2008), zorgt voor talloze onvoorziene, onbedoelde en soms averechtse effecten, omdat de anticipaties en reacties van actoren vaker niet dan wel in lijn zijn met de doelstellingen van het beleid.

Kortom, de Vlaamse regering zette de verplichte gemeenschapsdienst in de markt als een van de belangrijke pijlers om langdurig werklozen opnieuw aan het werk te krijgen. Na een ware politieke en juridische odyssee, en een weerbarstige uitvoering, was de angel van verplichting eruit gehaald. Overigens geheel in lijn met het wetenschappelijk onderzoek, dat sceptisch staat tegenover een louter bestraffende aanpak bij deze doelgroep. Exit *verplichte* gemeenschapsdienst.

Afwenteling

In tegenstelling tot Nederland woedt in België al minstens twee decennia een debat over de beperking van uitkeringen in de tijd. In Nederland waren die al beperkt, en nam de beperking nog verder toe. In België is het tot op vandaag nog onbeslist, maar het ligt andermaal ter tafel bij de federale onderhandelaars. Opvallend gaat het debat eenzijdig over de duur en de hoogte van de uitkering, en hoe snel die zou moeten dalen (degressiviteit van uitkeringen). Waar het minder om gaat is de afstemming met andere stelsels (sociale bijstand of leefloon, en arbeidsongeschiktheid) om afwenteling van vooral kwetsbare groepen tegen te gaan.

Maar zouden uitkeringsgerechtigden actiever op zoek gaan naar werk en een baan aanvaarden? Uit de internationale economische evaluatieliteratuur blijkt dat het verkorten van de maximale duur van werkloosheidsuitkeringen een groot deel van de werklozen stimuleert om sneller werk te vinden, maar ook sommige anderen naar de bijstand, ziekte en de informele economie drijft². In essentie is het ook een versimpeling van de problematiek van langdurige werkloosheid. de uitkering beperken in tijd lost het diepe probleem van armoede niet op, en al evenmin het diepere probleem van structurele arbeidstekorten en de te lage werkgelegenheidsgraad.

2 Voor ons land: De Brouwer et al. 2023). Internationaal (o.a.): Pellizzari, 2006); Petrunyk & Pfeifer, 2022); Nickell & van Ours, 2000). Dit laatste artikel evalueert het effect van een verlaging van de generositeit van de Nederlandse werkloosheidsverzekering op de groei van het aantal arbeidsongeschikten in Nederland.

Als men de uitkering beperkt, vereist dat een forse investering in re-integratie en begeleiding, bemiddeling en opleiding, en gesubsidieerde werkervaring. Een loutere terugval op het leefloon of de ziekte-uitkering is geen oplossing. Kortom: als systeem te bepleiten, maar dan moet de activering niet enkel sneller, ook het aanbod moet groter, én dan moet er een oplossing komen voor het tegengaan van afwenteling op andere uitkeringsstelsels. De vrees is dat kwetsbare groepen er de dupe van worden.

Momenteel is er een groep mensen die 'door het systeem' in de werkloosheidsverzekering wordt gehouden maar daar niet of niet meer thuishoort. De groep wordt geschat op 20.000 zogenoemde niet-toeleidbaren. Men kan voor deze categorie een algemene inkomensregeling voorzien, die uit de algemene middelen zou worden gefinancierd, een aan minder voorwaarden gebonden variant op de sociale bijstand. Een nog grotere groep kampt met meerdere problemen op andere domeinen dan werk, zoals gezondheid, welzijn, huisvesting, digitale geletterdheid... VDAB schat de groep voor wie werk niet aan de orde is door de te grote welzijnsproblematiek op één op vier. Of meer dan 50.000. Die verhouding ligt in lijn met wat we zelf in onderzoek hebben vastgesteld.

VDAB is niet de geschikte instantie om zelf voor die groep in te staan, vandaar het belang van samenwerking met andere spelers. Die allianties met gespecialiseerde dienstverleners zien we ook ontstaan in het werkveld (Struyven et al., 2023). Samenwerking en marktwerking, het typeert het beleid van de voorbije 25 jaar van VDAB. Betekent dit een stap naar ontmanteling van de publieke dienst? Ik denk het niet. Want tegelijk bindt private uitvoering van publiek-gefinancierde taken marktspelers aan publieke doelen. Marktwerking kan niet zonder samenwerking en vertrouwen, pas dan krijgt het ook een plaats in een collectief systeem gebaseerd op solidariteit. Ook al zal er voortdurend gesleuteld worden aan de modaliteiten en spelregels – *an ongoing messy effort*.

De menselijke maat

Dat brengt mij bij de derde en laatste vraag: waarom zich zorgen blijven maken over kwetsbare groepen?

Die vraag is des te meer aan de orde in een periode van arbeidskrapte en ingrijpende transitie op de arbeidsmarkt. Maar het is niet omdat de tewerkstelling groeit dat de arbeidsmarkt inclusiever wordt voor de meest kwetsbaren. Natuurlijk is er wel een *trickle-down-effect*: als er banen bij komen aan de bovenkant, komen er ook banen bij aan de onderkant. Maar die dynamiek bereikt niet iedereen aan de onderkant die in de problemen zit.

Niet alleen de ontwikkelingen in de arbeidsmarkt, maar ook de systematiek van activering zet kwetsbare groepen onder druk. Wat blijkt uit de economische evaluatieliteratuur: een te eenzijdig of hardvochtig sanctiebeleid kan zelfs bijdragen tot verergering van de problematiek. Het meest recente onderzoek (Le Barbanchon et al., 2024) werpt een nieuw licht op een reeks aandachtspunten voor activerend beleid: de (te hoge) verwachtingen van werkgevers, de houding van het personeel dat belast is met de ondersteuning en begeleiding van werklozen, de vooroordelen die men heeft (ook werkgevers) over het zoekgedrag.

Voor de specifieke groepen geldt: succesvolle voorbeelden leunen niet zozeer op geïsoleerde oplossingen zoals financiële prikkels, maar op gezamenlijke 'coproductie' van persoonlijke begeleiding naar werk en investeringen in hun werkomgeving, met gematigde nadruk op selectieve toegang en doorstroom. Met de uitkering als sluitstuk.

Afschaffen van plichten, ook in Nederland leeft er iets. Begin mei van dit jaar besliste de toenmalige minister in Nederland om UWV (dat instaat voor de uitkering en activering van werkzoekenden en arbeidsongeschikten) de toelating te geven voor een grootschalig wetenschappelijk experiment met werkloosheidsuitkeringen zonder sollicitatieplicht. Het experiment start dit najaar en loopt tot 2028. De reden is dat UWV twijfels heeft bij de effectiviteit van de sollicitatieplicht: mensen kunnen juist ontmoedigd raken als ze keer op keer moeten solliciteren. Stel dat dit realiteit wordt, zal het de balans sterk doen overhellen? Zodat weer nieuwe maatregelen nodig zullen blijken? De maximale uitkeringsduur is al meerdere keren ingekort; momenteel ligt die op 2 jaar.

En er is ook de bredere context: in de sociale zekerheid in Nederland is al langer een kentering aan de gang van wantrouwen (onder het zogenoemde *New Public Management*, een overheidsbeleid dat geënt is op markt- of managementprincipes) naar vertrouwen als uitgangspunt voor beleid. Ook voor de sociale bijstand belijden een aantal gemeenten de terugkeer van het persoonlijk contact met hun cliënten. Het illustreert wat beleid mensenwerk maakt: "De werking van beleid is afhankelijk van processen van anticipatie door en interactie met de vele maatschappelijke actoren die bij het beleid zijn betrokken. Actoren anticiperen en reageren op beleid. Deze reflexiviteit van maatschappelijke actoren is van doorslaggevende betekenis voor de maatschappelijke werking van beleid, zij zorgt namelijk voor talloze onvoorziene, onbedoelde en soms averechtse effecten" (Van der Veen, 2008).

De slinger van activering komt niet tot stilstand. Op een beweging volgt vaak een tegenbeweging. Het is de spanning tussen de economische norm en de morele eis

die de slinger heen en weer doet bewegen. De huidige situatie vergt een grotere inzet op arbeidsmarktdienstverlening (die ook de werkgever betreft), eerder dan op financiële prikkels. Dit vergt nieuwe vormen van samenwerking en afstemming om zo meer integrale dienstverlening te realiseren. Wat allerlei vragen oproept over marktwerking, langdurige relaties, nieuwe manier van verantwoording en de lokaal-regionale nexus voor beleid. In de uitvoering vergt dit in plaats van minder discretionaire ruimte, net meer ruimte voor professionele dienstverleners om maatwerk te kunnen bieden (Van der Veen, 2023). Betekent dit de voorbode van een bredere aandacht voor de menselijke maat in een solidaire samenleving? De toekomst zal het uitwijzen.

Overzicht van gebruikte literatuur

- Card D., Kluge, J. & Weber, A. (2018). What works ? A Meta Analysis of Active Labor Market Program evaluations. *Journal of the European Economic Association*, 16(3): 894–931.
- Carstensen, M.B., Sørensen, E., & Torfing, J. (2024). Ideational robustness in turbulent times. *Policy and Society*, 43(2): 111–126.
- De Brouwer O., Leduc, E. & Tojerow, I. (2023). The consequences of job search monitoring for the long-term unemployed: Disability instead of employment? *Journal of Public Economics*, 224C: 1–26.
- Kluge, J. (2010). The Effectiveness of European Active Labor Market Policy. *Labour Economics*, 17 (6): 904-918.
- Le Barbanchon, Th., Schmieder, J.F., & Weber, A. (2024). *Job Search, Unemployment Insurance, and Active Labor Market Policies*. NBER Working Paper 32720.
- Nickell, S. & van Ours, J. (2000). The Netherlands and the United-Kingdom: A European unemployment miracle ? *Economic Policy*, 15(30): 135–180.
- Pellizzari, M. (2006). Unemployment duration and the interactions between unemployment insurance and social assistance. *Labour Economics*, 13: 773–798.
- Petrunyk, I. & Pfeifer, C. (2022). Diverse effects of shorter potential unemployment benefit duration on labor market outcomes in Germany. *Labour*, 36(3): 367–388.
- Struyven, L. (2019). De vergeten groep van langdurig werkzoekenden. *Samenleving & Politiek*, 26 (3): 6-10.
- Struyven, L., Van der Beken, W., Vanoeteren, V., Stepman, M., Jansen, B., & Pollet, I. (2023). *Markt of netwerk? Overheidssturing via marktwerking en samenwerking in het domein van werk en integratie van werkzoekenden. Afwegingskader en lessen voor de door ESF ondersteunde lokale partnerschappen*. HIVA-KU Leuven.
- Van der Veen, R. (2023). Sturing van arbeidsmarktbeleid en van arbeidsparticipatie. Een (deels) bestuurskundige agenda voor de toekomst. In: T. Overmans (e.a.) *Maatschappelijke Bestuurskunde*, Den Haag, pp. 169-190.
- Van der Veen, R. (2008). Tussen rede en macht. Naar een reflexieve beleidssociologie. *Sociologie*, 4(4): 412–418.

The Future of the Dutch Managed Liberalist Welfare State

An uncertain course

— *Mara A. Yerkes*

It feels as if the Dutch welfare state has been standing at a crossroads for many decades. Across multiple political coalitions and external forces, actors within the Dutch welfare state have continually had to work on reforming yet upholding its social safety net while simultaneously working to maintain the economically strong position of the Netherlands within Europe and globally. But anno 2024, the political and societal context has changed. Societally, the Netherlands, like many countries, faces major challenges, including rapid population aging and its associated rising health care and pensions costs, climate change, housing shortages and migration. These challenges put pressure on the solidarity and social justice principles underlying the welfare state (Yerkes & Bal, 2022). Politically, the Netherlands, again like many other countries, faces a shift to the right. Following four liberal-led, relatively centrist political coalitions, anno 2024 the Dutch welfare state is led by a combined right-wing populist / central-right coalition. The way in which this coalition will shape the Dutch welfare state remains unclear. The populist PVV is known for its desire for a relatively strong but chauvinistic welfare state (Fenger, 2018), which it is already attempting to put into practice. The simultaneous perceived need for further targeting and welfare reform efforts (VVD) alongside the desire to create a sustainable social safety net (NSC) has resulted in initial clashes within the coalition, the potential for future clashes and an unclear course for the future of the Dutch welfare state.

Romke is thus retiring at a turbulent time in the Dutch welfare state. At the same time, it could be argued that he has spent the better part of his career observing the welfare

state throughout various turbulent periods. As a social policy scholar, he has played a key role in studying, analysing, and clarifying these developments within their historical, societal and political context. Between 2012 and 2024, he also took on an advisory role as Dutch welfare state expert, through his position as crown member of the *Sociaal Economische Raad (SER)*. In honour of his retirement, I want to reflect briefly on his work as a social policy scholar as viewed through my academic lens: from the perspective of an outsider looking in.

Within the field of social policy, the Netherlands is comparatively well-known for at least three things: for being known the country with the highest levels of part-time work (Plantenga, 2002; Yerkes, 2009); for bringing forth the so-called 'Dutch miracle' (Visser & Hemerijck, 1997); and for its consistent status as a so-called 'hybrid' welfare regime (Hemerijck & Schludi, 2000; Visser & Hemerijck, 1997; Yerkes, 2011). The latter refers to the mix of welfare regime characteristics outlined in Esping-Andersen's (1990) well-known typology.

In regards to the first topic, and to the best of my knowledge, Romke's work has not dealt directly with the issue of part-time work. But he has argued that the growth in part-time work (and concurrent increase in labour market participation) has helped to mitigate a potential decline in social security and an increase in income inequality, at least at the household level (van der Veen, 2019). At the same time, Romke acknowledges the challenges brought about by such a high degree of labour market flexibility. In particular, the gendered nature of part-time work in the Netherlands (Plantenga, 2002; Yerkes, 2009) means that women remain viewed as being primarily responsible for caregiving (Portegijs & Keuzenkamp, 2008; van den Brakel et al., 2020). Societal and organizational norms help to maintain this gendered division, giving men fewer opportunities to care. A crucial consequence of this type of flexibility, embedded in the Dutch part-time model, is women's lower pension accrual (OECD, 2019). While part-time work may mitigate short-term declines in social security and household income inequality, women's higher life expectancy coupled with their part-time employment places them at a greater risk for significant pension gaps in the long run. In the face of current political and societal challenges, whether the Netherlands will be able to maintain this now characteristic combination of flexibility and social security in a manner that successfully addresses such inequalities, remains a crucial question.

Secondly, the Dutch welfare state is known for its status as a 'Dutch miracle'. Throughout the 1990s, the Netherlands went from being a welfare state without work to a welfare state characterized by unprecedented job growth and low unemployment (Visser & Hemerijck, 1997). The corporatist institutional structure of the Dutch welfare state, with its concertation between state, unions and employers, allowed for a successful approach to wage moderation and job growth. Over a number of years,

Romke, myself and other Rotterdam colleagues attempted to understand and explain the continued success of (parts of) this Dutch model (Van der Veen et al., 2011, 2014; Yerkes, 2011; Yerkes & van der Veen, 2011). One outcome of these research collaborations was my conclusion that, "Although not without its problems, the particular Dutch version of corporatism, with highly-organised interaction between the state and centrally organised collective actors – the social partners, seems to have succeeded once again – this time in facilitating a welfare state response to changing and newly emerging social risks. In this regard, the particularly intensive and highly cooperative form of corporatism in the Netherlands offers a flexible means of achieving agreement on social risk protection, with an interaction between collective protection in the welfare state and protection offered in collective agreements (Yerkes, 2011, p. 139)."

Third, and connected to the reasons underlying the apparent success of the Dutch model, is the supposed hybrid nature of the Dutch welfare state. Indeed, social policies in the Netherlands demonstrate characteristics aligned with the social democratic approach (e.g., pensions; Van Dalen et al., 2010), the conservative corporatist approach (Hemerijck, 2013; e.g., family policy; Yerkes et al., 2022), and the liberal approach (e.g., health care; Yerkes & van der Veen, 2011). But calling the Netherlands a hybrid welfare regime somehow feels like taking the easy way out – recognizing that countries will, at most, share certain characteristics of a regime type but not others. One could argue that the existence of the Dutch 'hybrid' form simply confirms Weber's (1949) concept of ideal types – no welfare state precisely fits the mold as it was envisioned by Esping-Andersen. In fact, a closer and more nuanced analysis of the Dutch welfare state in historical, political and social perspective suggests that these seemingly disparate approaches to social policies are connected by a strong central thread: that of managed liberalism (Van der Veen & Trommel, 1999). Managed liberalism suggests the welfare state increasingly introduces market mechanisms, decentralizes responsibilities to lower levels of government, and emphasizes individual responsibility, yet maintains welfare state intervention – particularly for vulnerable groups. This concept of managed liberalism is arguably one of Romke's most important contributions to the comparative social policy literature. But can the Dutch form of managed liberalism survive the years to come?

In the current political and societal climate, the managed liberalism approach faces challenges, making it unclear whether the Dutch welfare state can pull off another 'miracle' and maintain its comparatively unique status. For example, the increase in individual responsibility, characteristic of managed liberalism and key to successive Rutte governments between 2010-2024, has its limits. Already prior to this period, multiple groups within society faced the problems of not being able to take on this individual responsibility (Yerkes, 2012), calling into question the ability of the welfare

state to protect vulnerable groups. What's more, the increased emphasis on individual responsibility has gone hand in hand with a more targeted approach to social policy. Such targeted approaches can erode political legitimacy (Korpi & Palme, 1998). This is evident in the current political context of welfare chauvinism, whereby some groups, particularly migrants, are likely to be left behind. In addition, the far-reaching decentralization also characteristic of managed liberalism has led to increased national-local tensions (Jansen et al., 2021) as well as concerns about decreased solidarity, leading to a potential 'shortage' of solidarity (Bredewold et al., 2019). If the historical voracity of solidarity is any indication, then societally, we can expect welfare state solidarity to remain (Van der Veen et al., 2011), even if faultlines are evident (Yerkes & Bal, 2022). Politically, however, the outcome is less clear. Whether the current political climate offers the 'good governance' needed to 'balance contradictory goals and demands' (van der Veen, 2018) in the face of contemporary pressures, remains to be seen.

References

- Bredewold, F., Duyvendak, J. W., Kampen, T., Tonkens, E., & Verplanke, L. (2019). *De verhuizing van de verzorgingsstaat*. Amsterdam: Van Gennep.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Fenger, M. (2018). The social policy agendas of populist radical right parties in comparative perspective. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 34(3): 188–209.
- Hemerijck, A. (2013). *Changing welfare states*. Oxford: Oxford University Press.
- Hemerijck, A., & Schludi, M. (2000). Sequences of policy failures and effective policy responses. In F. W. Scharpf & V. A. Schmidt (Eds.). *Welfare and Work in the Open Economy, Vol. 1 From Vulnerability to Competitiveness* (Vol. 1, pp. 125–228). Oxford: Oxford University Press.
- Jansen, E., Javornik, J., Brummel, A., & Yerkes, M. A. (2021). Central-local tensions in the decentralization of social policies: Street-level bureaucrats and social practices in the Netherlands. *Social Policy and Administration*, 55(7): 1262–1275. <https://doi.org/10.1111/spol.12722>
- Korpi, W., & Palme, J. (1998). The paradox of redistribution and strategies of equality: Welfare state institutions, inequality, and poverty in the Western countries. *American Sociological Review*, 63(5): 661–687.
- OECD. (2019). *Part-time and partly equal: Gender and work in the Netherlands*. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Plantenga, J. (2002). Combining work and care in the polder model: An assessment of the Dutch part-time strategy. *Critical Social Policy*, 22(1): 53–71.
- Portegijs, W., & Keuzenkamp, S. (2008). *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk* (W. Portegijs & S. Keuzenkamp, Eds.). The Hague: The Netherlands Institute for Social Research.

- Van Dalen, H. P., Henkens, K., & Hershey, D. A. (2010). Perceptions and expectations of pension savings adequacy: A comparative study of Dutch and American workers. *Ageing and Society*, 30(5).
- van den Brakel, M., Portegijs, W., & Hermans, B. (2020). *Emancipatiemonitor 2020*. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2020/50/emancipatiemonitor-2020>
- Van der Veen, R. (2018). Je kunt sociaal beleid beter benaderen vanuit collectieve verantwoordelijkheid dan vanuit gelijkheid. *Sociale Vraagstukken*.
- Van der Veen, R. (2019). *Flexibiliteit en zekerheid sluiten elkaar niet uit*. S&D Dossier(s) Werk & Sociale Zekerheid.
- Van der Veen, R., Raven, J., & Yerkes, M. A. (2014). Three trajectories of change. Explaining changing social risk protection in Sweden, Germany, Australia and the Netherlands. In J. Raven (Ed.), *Cao's en sociale zekerheid in vergelijkend perspectief* (pp. 179–200). Rotterdam: Erasmus University Rotterdam.
- Van der Veen, R., & Trommel, W. (1999). Managed liberalization of the Dutch welfare state: A review and analysis of the reform of the Dutch social security system, 1985–1998. *Governance*, 12(3): 289–310.
- Van der Veen, R., Yerkes, M. A., & Achterberg, P. (2011). *The Transformation of Solidarity. Changing Risks and the Future of the Welfare State*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Visser, J., & Hemerijck, A. (1997). *A Dutch miracle: job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Weber, M. (1949). *The Methodology of the Social Sciences*. Glencoe, IL: Free Press.
- Yerkes, M. A. (2009). Part-time Work in the Dutch Welfare State: the ideal combination of work and care? *Policy and Politics*, 37(4), 535–552. <https://doi.org/10.1332/030557309X435510>
- Yerkes, M. A. (2011). Transforming the Dutch welfare state: Social risks and corporatist reform. In *Transforming the Dutch Welfare State: Social Risks and Corporatist Reform*. Bristol: Policy Press.
- Yerkes, M. A. (2012). Toenemende sociale ongelijkheid in de Nederlandse sociale zekerheid. *Sociaal Bestek, Tijdschrift Voor Werk, Inkomen En Zorg*, 74(6/7).
- Yerkes, M. A., & Bal, M. (2022). *Solidarity and Social Justice in Contemporary Societies: An Interdisciplinary Approach to Understanding Social Inequalities*. Cheltenham: Palgrave Macmillan.
- Yerkes, M. A., Pfau-Effinger, B., & Van Lancker, W. (2022). Trajectories of modernization of parenting leave policies within continental Europe: similarities and unexpected differences. In I. Dobrotić, S. Blum, & A. Koslowski (Eds.), *Research Handbook on Leave Policy. Parenting and Social Inequalities in a Global Perspective* (pp. 202–218). Cheltenham: Edward Elgar.
- Yerkes, M. A., & van der Veen, R. (2011). Crisis and Welfare State Change in the Netherlands. *Social Policy & Administration*, 45(4), 430–444. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2011.00783.x>

Overzicht van auteurs

Duco Bannink is universitair hoofddocent Bestuurskunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet onderzoek naar afstemmingsprocessen in het sociaal en medisch domein en richt zich daarbij op de manier waarop de aansturing van de beleidsimplementatie al dan niet bijdraagt aan de afstemming tussen deeldomeinen van beleid. Hij is in 2004 gepromoveerd bij Romke op een proefschrift over de herziening van de WAO.

Hans Bosselaar is onderzoeker en academic manager bij de afdeling Bestuurswetenschap en Politicologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet onderzoek naar de implementatie van beleid, in het bijzonder naar de rol van uitvoerende professionals hierbij in het sociaal domein. Bosselaar promoveerde in 2005 bij Romke en Willem Trommel op het proefschrift 'De vraag als antwoord', over het gebruik van persoonsgebonden budgetten bij de verstrekking van sociale voorzieningen.

Thijs van den Broek is universitair docent bij de Erasmus School of Health Policy and Management. Hij doet onderzoek naar sociaaleconomische en etnische verschillen in gezondheid, welbevinden en zorggebruik. Tussen 2011 en 2015 werkte hij onder begeleiding van Pearl Dykstra en Romke van der Veen als promovendus bij de afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Bea Cantillon is emeritus hoogleraar sociaal beleid aan de Universiteit Antwerpen. Haar onderzoek richt zich tot de werking van welvaartsstaten in relatie tot armoede en ongelijkheid. Zij volgde het werk van Romke met veel interesse en was in het academiejaar 2019-2020 mocht zij de Van Doorn Chair aan de Erasmus Universiteit Rotterdam bekleden.

Fabian Dekker is arbeidssocioloog en verbonden aan SEOR, gelieerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In de periode 2006-2017 was hij als collega van Romke afwisselend PhD-student en postdoc-onderzoeker.

Pearl Dykstra is emeritus hoogleraar Empirische Sociologie bij de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences. Zij doet onderzoek naar de wijze waarop cultureel klimaat, economische omstandigheden en publieke arrangementen intergenerationele relaties in families vormgeven. Vanaf 2009 was zij collega van Romke bij de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Godfried Engbersen is hoogleraar Algemene Sociologie bij de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences (ESSB). Zijn onderzoek richt op vraagstukken van sociale ongelijkheid en internationale migratie. In de periode 1977 tot 1990 was hij medestudent en collega aan de Universiteit Leiden. Later werkten ze soms ook samen bij de afdeling ASW van de Universiteit Utrecht en bij ESSB van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Menno Fenger is hoogleraar Institutionele Beleidsanalyse bij de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences'. Zijn onderzoek richt zich met name op hervormingsprocessen in verzorgingsstaten in binnen- en buitenland. Van 1996 tot 2000 was hij collega van Romke aan de Universiteit Twente en van 2004 tot 2024 bij de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Ferry Koster is hoogleraar Werk en Instituties (Technologische en Sociale Innovatie) bij de afdeling Bestuurskunde en Sociologie van de EUR. Vanaf 2010 heeft hij in verschillende posities samengewerkt met Romke. Romke was als docent betrokken bij de masterspecialisatie Arbeid, Organisatie en Management (AOM) die hij coördineert. Daarnaast zaten ze samen in onderzoeksprojecten (zoals het GAK-project MAAK2020), schreven artikelen en boekhoofdstukken en begeleidden promovendi (Karel Fric en Luc Benda).

Peter Mascini is hoogleraar Empirical Legal Studies aan de Erasmus School of Law en hoofddocent sociologie aan de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences. Zijn onderzoek richt zich op de legitimering, implementatie en handhaving van wet- en regelgeving. Tussen 2005 en 2022 werkte hij onder leiding van Romke binnen het Department of Public Administration and Sociology.

Peter Scholten is hoogleraar migratie en diversiteitsbeleid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn onderzoek richt zich onder meer op de relatie tussen onderzoek en beleid, vanuit een beleidssociologische bril. Peter promoveerde in 2003 op een proefschrift onder begeleiding van promotor Romke van der Veen, aan de Universiteit Twente.

Ludo Struyven is emeritus professor sociologie van arbeid, organisatie en beleid aan de KU Leuven en visiting professor aan de UC Louvain. Jarenlang was hij voortrekker van Belgisch en Europees onderzoek naar de werking van de arbeidsmarkt, de impact van beleid en verandering van beleid en instituties in het sociale domein. Zijn proefschrift ging over hervormingen op het terrein van arbeidsbemiddeling, waarvoor Romke fungeerde als copromotor. Die samenwerking dijde al snel uit naar andere onderzoeksprojecten en proefschriften, tot op vandaag.

Willem Trommel is hoogleraar beleid en bestuur aan de Vrije Universiteit. Zijn interesse gaat uit naar de hervorming van overheidsinstituties en beleid, in relatie tot maatschappelijke moderniseringsprocessen. In 1997 volgde hij Romke naar de Universiteit Twente, waar zij als bestuurssociologen een mooie en nauwe samenwerking hadden.

Mara Yerkes is hoogleraar Comparative Social Policy in relation to Social Inequalities aan de Universiteit Utrecht. Ze doet onderzoek naar onder andere arbeid- en zorgbeleid in relatie tot gender en andere vormen van ongelijkheid in Nederland en daarbuiten. Van 2006 tot 2010 werkte ze als postdoc bij Romke aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Overzicht van publicaties van Romke van der Veen

Boeken en rapporten

- Aarts, L., de Jong, P., Van der Veen, R., & Wagenaar, H. (1995). *Het bedrijf van de verzorgingsstaat. Naar nieuwe verhoudingen tussen staat en burger*. Meppel: Boom.
- Aarts, L., De Jong, Ph., & Van der Veen, R. J. (2002). *Met de beste bedoelingen, WAO 1975- 1999: Trends, onderzoek en beleid*. Den Haag: Elsevier.
- Achterberg, P., Van der Veen, R. J., & Raven, J. (2010). *Omstreden solidariteit*. Amsterdam: Aksant.
- Bigos, M., Qaran, W., Fenger, M., Koster, F., Mascini, P., & Van der Veen, R. (2013). *Review essay on labour market resilience*. INSPIRES WP1.
- Bigos, M., Qaran, W., Fenger, M., Koster, F., & Van der Veen, R. J. (2014). *Labour market resilience in Europe*. Rotterdam: Erasmus University Rotterdam.
- Dekker, F., Van der Veer, J., Van der Veen, R. J., Van der Waal, J., & Koster, F. (2014). *Arbeid in de kenniseconomie*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. J. (1987). *Moderne armoede*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. J. (1982). *Het algemeen maatschappelijk werk en de hulpverlening aan oorlogsgetroffenen*. Utrecht: ICODO.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. J. (1981). *Psycho-sociale hulpverlening aan oorlogsgetroffenen in Nederland*. Utrecht: ICODO.
- Koning, P., Paantjens, M., Vaal, C., & Van der Veen, R. J. (2013). *Investeren in Participeren. Kennis voor de uitvoering van werk en inkomen*. Den Haag: Min. van SZW/KWI.
- Raven, J., Yerkes, M., & Van der Veen, R. J. (2014). *Onderzoeksrapport collective labor agreements and social security in comparative perspective*. Rotterdam.

- Rigter, D., Van den Bosch, E., Van der Veen, R. J., Hemerijck, A. (1995), *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken*. Den Haag: VUGA.
- Schuyt, C. J. M., & Van der Veen, R. J. (1986). *De verdeelde samenleving*. Stenfert Kroese.
- Teulings, C., Van der Veen, R. J., & Trommel, W. (1997). *Dilemma's van sociale zekerheid. Een analyse van 10 jaar herziening van het stelsel van sociale zekerheid*. Den Haag: VUGA.
- Van der Veen, R. J. (1990). *De sociale grenzen van beleid. Een onderzoek naar de uitvoering en effecten van het stelsel van sociale zekerheid*, (dissertatie). Leiden: Stenfert Kroese.
- Van der Veen, R. J. (1997). *Een geregelde toekomst. Over veranderingen in de inrichting van het publieke domein*. Enschede: Oratie Universiteit Twente.
- Van der Veen, R. J. (2004). *De studie van de sociale zekerheid vanuit een sociaal-wetenschappelijk perspectief. Een inventarisatie en beredeneerde bijdrage aan het onderzoeksprogramma 2004-2008 van de Stichting Instituut GAK*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Van der Veen, R. J. (2005). *Nieuwe vormen van solidariteit*. Amsterdam: Mets & Schilt, Wiardi Beckman Stichting.
- Van der Veen, R. J., Bannink, D., Pierik, R. H. M., & Trommel, W. A. (1996). *De toekomst van de sociale zekerheid*. Amsterdam: Nationaal Vakbondsmuseum.
- Van der Veen, R. J., Van de Beek, E., Engbersen, G., & Schuyt, C. (1984). *De hulpverlening van de Instituten Sociaal Raadslieden en Bureaus voor Rechtshulp in ontwikkeling*. Den Haag: D.O.P.
- Van der Veen, R. J., Boorsma, S., Van den Brande, B., & Renooy, P. (1994). *Een activerende bijstand? Een onderzoek naar besluitvorming over activering van cliënten door sociale diensten*. Den Haag: VUGA.
- Van der Veen, R. J., Boon, B. Oldenkamp, B., Lewin, E., Van der Meer, H., Bovenberg, L., Janssens, L., Jansen, L., & Van Galen, T. (2017). *Het draagvlak voor herziening van het Pensioenstelsel*. Tilburg: Netspar.
- Van der Veen, R., & Dekker, F. (2017). *Het midden weg? Technologische ontwikkeling, globalisering, bedrijfsbeleid en kansen op de arbeidsmarkt*. Eburon.
- Van der Veen, R. J., Engbersen, G., Tan, A., & De Wilde, H. (1986). *De smalle marges van de minima (met tussenverslag van een onderzoek naar de maatschappelijke- en financiële positie van huishoudens met een minimuminkomen)*. Rotterdam: G.S.D. Rotterdam.
- Van der Veen, R. J., & Geund, R. C. (1998). *Doeltreffendheid van wetgeving en de inrichting en het functioneren van het tussenveld*. 's Gravenhage: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Van der Veen, R. J., & Groenendijk, N. (2003). *Frauderisicoanalyse gezondheidszorg*. Den Haag: Ministerie van VWS.
- Van der Veen, R. J., Rigter, D., Van den Bosch, E., & Hemerijck, A. (1995). *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken*. 's-Gravenhage: VUGA.

- Van der Veen, R. J., & Trommel, W. (1998). *The Dutch Miracle. Managed liberalisation of the Dutch welfare state. A review and analysis of the reform of the Dutch social security system, 1985-1997*. London: Institute for Public Policy Research (IPPR).
- Van der Veen, R. J., & Trommel, W. (1999). *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J., Yerkes, M., & Achterberg, P. (2012). *The transformation of solidarity. Changing risks and the future of the welfare state*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wetenschappelijke artikelen (internationaal)

- Achterberg, P., Raven, J., & Van der Veen, R. (2013). Individualization: A double-edged sword: Welfare, the experience of social risks and the need for social insurance in the Netherlands. *Current Sociology*, 61(7), 949-965.
- Achterberg, P., Van der Veen, R., & Raven, J. (2014). The ideological roots of the support for welfare state reform: Support for distributive and commodifying reform in The Netherlands. *International Journal of Social Welfare*, 23(2), 215-226.
- Benda, L., Fenger, M., Koster, F., & Van der Veen, R. (2017). Social investment risks? An explorative analysis of new social risks in the social investment state. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 8(2), 25-42.
- Benda, L., Koster, F., & Van der Veen, R. (2018). Contextualising institutional complementarity. How long-term unemployment depends on employment protection legislation, active labour market policies and the economic climate. *International Journal of Social Welfare*, 27(3), 258-269.
- Benda, L., Koster, F., & Van der Veen, R. (2020). Active labour market policy as a socialising agent: a cross-national analysis of learning attitudes. *Studies in Continuing Education*, 42(1), 75-101.
- Benda, L., Koster, F., & Van der Veen, R. (2020). Activation is not a panacea: Active labour market policy, long-term unemployment and institutional complementarity. *Journal of Social Policy*, 49(3), 483-506.
- Cantillon, B., Seeleib-Kaiser, M., & Van der Veen, R. (2021). The COVID-19 crisis and policy responses by continental European welfare states. *Social Policy & Administration*, 55(2), 326-338.
- Carboni, C., Wehrens, R., Van der Veen, R., & de Bont, A. (2022). Conceptualizing the digitalization of healthcare work: A metaphor-based Critical Interpretive Synthesis. *Social Science & Medicine*, 292, 114572.
- Carboni, C., Wehrens, R., Van der Veen, R., & de Bont, A. (2023). Eye for an AI: More-than-seeing, fauxtomation, and the enactment of uncertain data in digital pathology. *Social Studies of Science*, 53(5), 712-737.
- Carboni, C., Wehrens, R., Van der Veen, R., & de Bont, A. (2024). Doubt or punish: on algorithmic pre-emption in acute psychiatry. *AI & SOCIETY*, 1-13.
- Dekker, F., & Van der Veen, R. (2017). Modern working life: A blurring of the boundaries between secondary and primary labour markets? *Economic and Industrial Democracy*, 38(2), 256-270.

- Fenger, M., Koster, F., Struyven, L., & Van der Veen, R. (2014). Smart policies or sheer luck? Labour market resilience in the low countries. *Social Policy & Administration*, 48(4), 492-513.
- Focacci, C. N., Mascini, P., & Van der Veen, R. (2024). Understanding the dynamic of government expenditures for disability and other social benefits: evidence from a Lotka–Volterra model for the Netherlands. *Quality & Quantity*, 58(4), 3403-3415.
- Kleinhout-Vliek, T., De Bont, A., Boysen, M., Perleth, M., Van der Veen, R., Zwaap, J., & Boer, B. (2020). Around the tables—contextual factors in healthcare coverage decisions across Western Europe. *International Journal of Health Policy and Management*, 9(9), 390.
- Mascini, P., & Van der Veen, R. (2020). the privatization of work-related risk control. *Zeitschrift für Sozialreform*, 66(3), 195-206.
- Raven, J., Achterberg, P., & Van der Veen, R. (2015). On support for welfare state reforms and deservingness in the Netherlands. *Policy & Politics*, 43(1), 61-79.
- Reinders Folmer, C. P., Mascini, P., & Van der Veen, R. J. (2020). Evaluating social investment in disability policy: Impact of measures for activation, support, and facilitation on employment of disabled persons in 22 European countries. *Social Policy & Administration*, 54(5), 792-812.
- Quak, S., Heilbron, J., & Van der Veen, R. (2012). Has globalization eroded firms' responsibility for their employees? A sociological analysis of transnational firms' corporate social responsibility policies concerning their employees in The Netherlands, 1980–2010. *Business and Politics*, 14(3), 1-21.
- Van den Broek, T., Dykstra, P. A., & Van der Veen, R. J. (2015). Care ideals in the Netherlands: Shifts between 2002 and 2011. *Canadian Journal on Aging*, 34(3), 268-281.
- Van den Broek, T., Dykstra, P. A., & Van der Veen, R. J. (2019). Adult children stepping in? Long-term care reforms and trends in children's provision of household support to impaired parents in the Netherlands. *Ageing & Society*, 39(1), 112-137.
- Van der Veen, R. J. (2000). Reflexive modernization and social security. *Netherlands Journal of Social Sciences*, 36(1), 89-105.
- Van der Veen, R. J. (2010). Social Rights and Citizenship. Between an inclusionary polity and disciplining policies. *European Journal of American Studies*.
- Van der Veen, R., & Trommel, W. (1999). Managed liberalization of the Dutch welfare state: a review and analysis of the reform of the Dutch social security system, 1985-1998. *Governance*, 12(3), 289-310.
- Yerkes, M., & Van der Veen, R. (2011). Crisis and welfare state change in the Netherlands. *Social Policy & Administration*, 45(4), 430-444.

Wetenschappelijke artikelen (Nederlands)

- Dekker, F., Van der Veen, R., & Peper, B. (2012). Herziening van sociale zekerheid: het perspectief van flexwerkers en zelfstandigen. *Beleid & Maatschappij*, 39(3), 297-310.
- Engbersen, G., Van de Beek, E., & Van der Veen, R. (1984). Rellenjournalistiek en sociale verantwoordelijkheid. *Massacommunicatie*, 12(2), 72-82.
- Engbersen, G., Van de Beek, E., Van der Veen, R. (1984). 30 april 1980 en de journalistiek. *Sociologische Gids*, 3, 245-257.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. (1984). De tragiek van de verzorgingsstaat. *Beleid & Maatschappij*, 12, 355-363.
- Engbersen, G., Van de Beek, E., & Van der Veen, R. (2004). 30 april 1980 en de journalistiek: Kanttekeningen bij het journalistieke perspectief. *Sociologische Gids*, 51(4), 452-465.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. J. (1988). Moderne armoede als sociale uitsluiting. *Tijdschrift voor Basiseducatie*, 2, 6-12.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. (1986). Op het breukvlak van de welvaartsstaat: Maatschappelijke gevolgen van nieuwe armoede. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 2(3), 13-24.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. (1992). De onbedoelde effecten van sociaal beleid. *Beleid & Maatschappij*, 5, 214-226.
- Fenger, M., Van der Veen, R. J., & Koster, F. (2014) De veerkrachtige arbeidsmarkt. Nederland in vergelijkend perspectief. *Mens en Maatschappij*, 89(4), 349-370.
- Koster, F., & Van der Veen, R. (2014). Door de crisis: Inleiding. *Mens & Maatschappij*, 89(4), 343-348.
- Trommel, W., & Van der Veen, R. J. (1999). Tien jaar sleutelen aan sociale zekerheid: Een terugblik. *Beleid & Maatschappij*, 26(2), 122-134.
- Van den Broek, T., Dykstra, P. A., & Van der Veen, R. J. (2015). Zorgidealen in Nederland: verschuivingen tussen 2002 en 2011. *Mens & Maatschappij*, 90(1), 25-52.
- Van der Veen, R. J. (1985). De ethogene methode van sociaal-wetenschappelijk onderzoek van Rom Harré. *Kennis en Methode*, 1, pp. 64-79.
- Van der Veen, R. J. (1990). De ideologie van de verzorgingsstaat. *Beleid & Maatschappij*, 5, 252-262.
- Van der Veen, R. J. (1990). Moderne armoede in de Nederlandse verzorgingsstaat. *Tijdschrift voor de Maatschappelijke Gezondheidszorg*, 11, 6-10.
- Van der Veen, R. J. (1991). Boekensignalement. Retoriek, symboliek en beleid. *Beleid & Maatschappij*, 18(6), 303-311.
- Van der Veen, R. J. (1993). De afnemende doelmatigheid van sociaal beleid: Een uitdaging voor het lokaal bestuur? *Bestuurswetenschappen*, 6.
- Van der Veen, R. (1997). Uitvoering van beleid. Een beschouwing over onderzoek naar de uitvoering van wet- en regelgeving in Nederland. *Recht der Werkelijkheid*, 2, 5-20.
- Van der Veen, R. (1997). Marktwerking en sociaal beleid: doelmatigheid en rechtvaardigheid van sociaal beleid bij privatisering van sociale risico's en invoering van quasi-markten. *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 20(2), 194-210.
- Van der Veen, R. J. (1998). Marktwerking versus de markt. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 14(3), 270-271.

- Van der Veen, R. (1998). Solidarity and social security. The consequences of the decollectivisation of the Dutch social security system. *Sociale Wetenschappen*, 1998(41), 79-90.
- Van der Veen, R. (2006). Interventie en organisatie: Een sociologische analyse van de veranderingen in het gezondheidszorgbeleid. *Sociologie*, (2), 188-207.
- Van der Veen, R. J. (2008). Tussen rede en macht. Naar een reflexieve beleidssociologie. *Sociologie*, 4, 412-419.
- Van der Veen, R. J. (2008). In voor- en tegenspoed? Over krimp en de verzorgingsstaat. *Beleid & Maatschappij*, 4, 289-298.
- Van der Veen, R., Beek, E. V. D., & Engbersen, G. (1985). Rechtshulp in ontwikkeling. *Mens & Maatschappij*, 60(2), 101-118.
- Van der Veen, R. J., & Engbersen, G. (1987). De beleving van moderne armoede. *Psychologie en Maatschappij*, 14(2), pp. 58-69.
- Van der Veen, R., & Engbersen, G. (1992). De gevaren van grote gebaren. *Beleid & Maatschappij*, 5, 266-279.
- Van der Veen, R. J., van Heffen, O., & Trommel, W. A. (2001). Marktwerking en Beleid. Introductie. *Beleid en Maatschappij*, 28(3), 130-138.

Hoofdstukken in boeken

- Arts, W., & Van der Veen, R. J. (1992). Sociological approaches to distributive and procedural justice. In K. Scherer (Ed.), *Justice: Interdisciplinary perspectives* (pp. 143-176). Cambridge: Cambridge University Press.
- Engbersen, G., & Van der Veen, R. (1986). De tragiek van de verzorgingsstaat. In K. Schuyt, & R. Van der Veen (Red.), *De verdeelde samenleving: een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat* (pp. 209-223). Leiden: Stenfert Kroese.
- Fenger, M., Kip, T., & Van der Veen, R. J. (2021). Tien jaar beleid voor werk en inkomen in Rotterdam: een terugblik. F. Dekker, M. Fenger, & M. van Kooij (Red.), *Waardevol aan het werk in Rotterdam* (pp. 47-68). Rotterdam: BoekXpress.
- Mascini, P., Soentken, M., & Van der Veen, R. J. (2012). From welfare to workfare. In R. J. Van der Veen, M. Yerkes, & P. Achterberg (eds.), *The transformation of solidarity. Changing risks and the future of the welfare state* (pp. 165-191). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Trommel, W., & Van der Veen, R. J. (1997). Sociological perspectives on institutions and neo-institutionalism. In B. Steunenberg and F. van Vught (Eds.), *Political institutions and public policy* (pp. 45-66). Kluwer Academic Publishers.
- Svensson, J. S., & Van der Veen, R. (1999). De Nederlandse verzorgingsstaat. In: HM de Jong, PA Schuszler (red.) *Staatkunde: Nederland in drievoud* (pp. 131-144). Coutinho.
- Van der Veen, R. J. (1986). Fricities tussen overheidsbeleid en maatschappelijke ontwikkelingen. In K. Schuyt, & R. Van der Veen (Red.), *De verdeelde samenleving: een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat* (pp. 183-194). Leiden: Stenfert Kroese.

- Van der Veen, R. J. (1986). De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat. In K. Schuyt, & R. Van der Veen (Red.), *De verdeelde samenleving: een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat* (pp. 1-20). Leiden: Stenfert Kroese.
- Van der Veen, R. J. (1988). Uitkomsten van cultuuronderzoek. In O. van Heffen, P. J. de Klok & M. S. de Vries (Red.), *Culturele dynamiek en beleidsontwikkeling in Nederland* (pp. 41-55). Assen: Van Gorcum.
- Van der Veen, R. J. (1988). De intensieve benadering, onderzoek naar rechtshulp en armoede, in: W. Derksen, A.F.A. Korsten & A.F.M. Bertrand (eds), *De praktijk van onderzoek*, Groningen: Wolters-Noordhoff, pp. 143-160.
- Van der Veen, R. J. (1992). Arbeid, inkomen en burgerschap; een analyse van de status van sociale rechten in moderne opvattingen van burgerschap, in: H. van Gunsteren en P. den Hoed (red.), *Burgerschap in Praktijken*, dl. II, Den Haag: WRR, pp. 158-170.
- Van der Veen, R. J. (1992). De transformatie van wetgeving. In W.J. Witteveen e.a. (Red.), *Het bereik van de wet* (pp. 63-80). Zwolle.
- Van der Veen, R. J. (1993). De wankelende verzorgingsstaat; een vergelijkende analyse van verzorgingsstaten in het licht van internationaliseringsprocessen. In G. Engbersen, W. Bakker, & A. C. Hemerijck (Red.), *Zorgen in het Europese huis. Verkenningen over de grenzen van nationale verzorgingsstaten* (pp. 59-88). Meppel: Boom.
- Van der Veen, R. J. (1993). De bijstand belaagd; de houdbaarheid en uitvoerbaarheid van de Algemene Bijstandswet, in P. Renooy e.a. (red.) *Heroriëntering op de bijstandswet*, Lelystad: Vermande.
- Van der Veen, R. (1993). Citizenship and the Modern Welfare State. Social Integration, Competence and the Reciprocity of Rights and Duties in Social Policy. In Coenen, H., & Leisink, P. (Eds.), *Work and Citizenship in the New Europe* (pp. 77-96). Aldershot: Edward Elgar Publishing.
- Van der Veen, R. J. (1993). Matthew effects in policy implementation. In J. Berghman, & B. Cantillon (Eds.), *The European face of social security, essays in honour of Herman Deleeck* (pp. 157-171). Aldershot: Avebury Publishers.
- Van der Veen, R. J. (1993). Naar een therapeutische staat? Welzijnsbeleid in een individualiserende samenleving. R. P. Hortulanus (Red.), *Contouren van een nieuw lokaal welzijnsbeleid* (pp. 29-37). Den Haag: VUGA.
- Van der Veen, R. J. (1994). Is de verzorgingsstaat overbodig geworden? Over solidariteit en de houdbaarheid van de verzorgingsstaat in een geïndividualiseerde samenleving. In P. T. de Beer, & J. Bussemaker (Red.), *Verzorgingsstaat tussen individualisme en solidariteit* (pp. 73-96). Amsterdam: WBS.
- Van der Veen, R. J. (1995). Inkomensbeleid en individuele huursubsidie. Beleidsdilemma's in het volkshuisvestingsbeleid. In H. Priemus (Red.), *Toekomst van de individuele huursubsidie*, (pp. 37-5). Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Van der Veen, R. (1995). De herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat. In: L. Aarts, P. de Jong, R.J. Van der Veen, H. Wagenaar (red.), *Het bedrijf van de verzorgingsstaat. Naar nieuwe verhoudingen tussen staat, markt en burger* (pp. 9-35). Uitgeverij Boom.

- Van der Veen, R. J. (1995). De taal van het beleid. Precisering en verdere categorisering van beleid: wegen naar een houdbare verzorgingsstaat?. In L. Aarts, P. de Jong, R. Van der Veen, R. & H. Wagenaar (Eds.), *Het bedrijf van de verzorgingsstaat. Naar nieuwe verhoudingen tussen staat en burger* (pp. 80-98). Meppel: Boom.
- Van der Veen, R. J. (1995). De tucht van de markt versus de inefficiënte staat. In L. Aarts, P. de Jong, R. Van der Veen, R. & H. Wagenaar (Eds.), *Het bedrijf van de verzorgingsstaat. Naar nieuwe verhoudingen tussen staat en burger* (pp. 99-102). Meppel: Boom.
- Van der Veen, R. (1995). De Nederlandse verzorgingsstaat in perspectief. In D. Rigter, E. van den Bosch, R.J. Van der Veen, A. Hemerijck (red.), *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken* (pp. 293-312). VUGA.
- Van der Veen, R. J. (1995). Van bescherming naar stimulering. De herziening van de sociale zekerheid, 1968-1995. In D. Rigter, E. van den Bosch, R. J. Van der Veen, & A. Hemerijck (Red.), *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken* (pp. 359-390). Den Haag: VUGA.
- Van der Veen, R. (1995). De ambiguïteit van activerend beleid en de activering van cliënten door sociale diensten. In in: JAH Bron (red.), *De Algemene Bijstandswet, vernieuwing of afbraak, Publikatie van Nederlands Genootschap voor Sociale Zekerheid* (pp. 57-72). Den Haag: VUGA.
- Van der Veen, R. J. (1996). Social solidarity: The development of the welfare state in the Netherlands and the United States. In H. Bak, F. van Holthoon, & H. Krabbendam (Eds.), *Social and secure? Politics and culture of the welfare state: A comparative inquiry* (pp. 47-66). Amsterdam: VU University Press.
- Van der Veen, R. J. (1996). Modernisering van de sociale zekerheid. In J. Berkouwer, & A. Hoogerwerf (Red.), *Markt, ongelijkheid, solidariteit: op zoek naar een herkenbare PvdA* (pp. 43-52). Tilburg: Syntax Publishers.
- Van der Veen, R. J. (1997). Sociale onzekerheid en financiële weerbaarheid. In C. J. M. Schuyt (Red.), *Het sociaal tekort, veertien sociale problemen in Nederland* (pp. 45-63). Amsterdam: de Balie.
- Van der Veen, R. J. (1999). De ontwikkeling en recente herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat. *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (pp. 23-47). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J. (1999). Institutionele verandering, sociale bescherming en sociale ongelijkheid. Vijftien jaar herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat. In G. Engbersen, J. C. Vrooman, & E. Snel (Red.), *Armoede en verzorgingsstaat. Vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* (pp. 65-82). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J. (2000). Restructuring a corporatist welfare state: managed liberalization and the role of the state, the social partners and the market in Dutch social security and labor market policy. In O. van Heffen, W.J.M. Kickert and J.J.A. Thomassen (Eds.), *Governance in modern society: Effects, change and formation of government institutions* (pp. 181-201). Dordrecht: Springer Netherlands.

- Van der Veen, R. J. (2000). Universaliteit, selectiviteit en de legitimiteit van de verzorgingsstaat. Notities over de ontwikkeling van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid en de toekomst van de verzorgingsstaat. In S. Klosse (Ed.), *Sociale Zekerheid: Een ander gezichtspunt. Toekomstperspectief vanuit vier disciplines* (pp. 77-90). Brugge: Die Keure.
- Van der Veen, R. J. (2000). De toekomst van de verzorgingsstaat. Reflexieve modernisering en de staat. In R.M. Weehuizen (Red.), *Toekomst@werk.nl. Reflecties op Economie, Technologie en Arbeid* (pp. 396-413). Den Haag: Stichting Toekomstbeeld der Techniek.
- Van der Veen, R. (2001). L'Histoire repete? Honderd jaar uitvoeringsorganisatie sociale verzekeringen. In A. Jaspers e.a. (Red.), *De gemeenschap is aansprakelijk. Honderd jaar sociale verzekering 1901-2001* (pp. 67-87). Lelystad: Vermande.
- Van der Veen, R. J. (2002). From mutualities and factory funds to a comprehensive system of social insurance. In J. Berghman et al. (Eds.), *Social Security in Transition* (pp. 189-202). Amsterdam: Kluwer Law International.
- Van der Veen, R. J. (2004). Individualisering en beleid. Tussen minimale staat en controlestaat. In P. Schnabel (Red.), *Individualisering en sociale integratie* (pp. 68-84). Den Haag: SCP.
- Van der Veen, R. J. (2004). Nieuwe risico's en oude arrangementen. In J. van Hoof, & W. van Noort (Red.), *Arbeid, onderwijs en sociale ongelijkheid in de 21ste eeuw* (pp. 68-96). Amsterdam: Boom.
- Van der Veen, R. J. (2005). De WAO: Nederlands chronische ziekte? In M. Arentsen, & W. Trommel (Eds.), *Moderniteit en overheidsbeleid. Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken* (pp. 35-60). Bussum: Coutinho.
- Van der Veen, R. J. (2007). De rol van professionals in een veranderende verzorgingsstaat. In J. W. Duyvendak e.a. (Red.) *Macht en verantwoordelijkheid. Essays voor Kees Schuyt* (pp.149-159). Amsterdam: AUP.
- Van der Veen, R. J. (2008). The transformation of the welfare state. What is left of public responsibility? In W. Schinkel (Ed.), *Globalization and the state. Sociological perspectives on the state of the state*. Palgrave Macmillan.
- Van der Veen, R. J. (2010). Over de mogelijkheid en noodzakelijkheid van intergenerationale solidariteit. In C. Boos, & F. Pennings (Red.), *Vergrijzing en sociale zekerheid* (pp. 47-60). Utrecht: NISZ.
- Van der Veen, R. J. (2010). Relativering van rationaliteit. Naar een reflexieve beleidssociologie. In J. van Hoof, D. Houtman, P. Mascini, R. Moelker, & S. Soeters (Red.), *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie. De erfenis, het debat en de toekomst* (p. 80). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J. (2010). Naar een activerend stelsel van sociale zekerheid. In P. van Echteld (Red.), *Werkloosheid in goede banen* (pp. 29-40). Den Haag: SCP.
- Van der Veen, R. J. (2012). Risk and the welfare state. In R. J. Van der Veen, M. Yerkes, & P. Achterberg (eds.), *The transformation of solidarity. Changing risks and the future of the welfare state* (pp. 13-30). Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Van der Veen, R. J. (2016). Sociale Zekerheid in een open samenleving. Postindustrialisering en de toekomst van de sociale zekerheid. In P. van Lieshout (Red.), *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst* (pp. 89-112). Amsterdam: AUP.
- Van der Veen, R. J. (2018). Grenzen aan de prijs van geneesmiddelen? In L. Gunning-Schepers (Red.), *Heel de mens. Een leven lang zorgdilemma's* (pp. 203-214). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J. (2023). Sturing van arbeidsmarkt en van arbeidsparticipatie. Een (deels) bestuurskundige agenda voor de toekomst. In T. Overmans, M. Honingh, & M. Noordeggraaf (Red.), *Maatschappelijke bestuurskunde. Hoe verbindende bestuurskundigen (kunnen) inspelen op maatschappelijke vraagstukken* (pp. 169-190). Boom: Den Haag,
- Van der Veen, R., Aarts, L., de Jong, P., & Wagenaar, H. (1995). Naar een houdbare verzorgingsstaat. Een beschouwing over de dilemma's van sociaal beleid. In L. Aarts, P. de Jong, R.J. Van der Veen, H. Wagenaar (Red.), *Het bedrijf van de verzorgingsstaat. Naar nieuwe verhoudingen tussen staat, markt en burger* (pp. 260-290). Uitgeverij Boom.
- Van der Veen, R., Achterberg, P., & Raven, J. (2012). Contested solidarity: Risk perception and the changing nature of welfare state solidarity. In R. J. Van der Veen, M. Yerkes, & P. Achterberg (eds.), *The transformation of solidarity. Changing risks and the future of the welfare state* (pp. 31-48). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R., Engbersen, G., & Van de Beek, E. (1985). Nieuws als constructie van de werkelijkheid. In *Betekenis en Interactie (boekaflevering Mens en Maatschappij)* (pp. 37-51). Van Loghum Slaterus.
- Van der Veen, R., & Engbersen, G. (1997). Armoedebeleid in perspectief: sferen en strategieën van integratie. In G. Engbersen ea (red.). *De kwetsbaren, tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* (pp. 307-316). Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J., & Engbersen, G. (2001). Waarom de minima niet rebelleren. Berusting en onvrede onder arme Rotterdamse huishoudens. G. Engbersen, & J. Burgers (Red.), *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam* (pp. 263-273). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J., & Fenger, M. (2017). Does size matter? Comparing the influence of the representational and institutional power of trade unions on labour market reform in the Netherlands and Germany. In G. Dijkstra, H. Klaasen, & Marks, P. K. (Red.), *Klaar is Kees. Liber amicorum voor prof. dr. Kees van Paridon* (pp. 61-74). Rotterdam.
- Van der Veen, R., & Hemerijck, A. (1995). De demonopolisering van de Nederlandse arbeidsvoorziening tussen 1965 en 1995. In in: D. Rigter, E. van den Bosch, R.J. Van der Veen, A. Hemerijck (red.), *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken* (pp. 391-408). Den Haag: VUGA.
- Van der Veen, R., & Hemerijck, A. (1995). Continuïteit en verandering. De herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat. In D. Rigter, E. van den Bosch, R.J. Van der Veen, & A. Hemerijck (red.), *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken* (pp. 409-424). Den Haag: VUGA.

- Van der Veen, R., & Trommel, W. A. (1997). De sociale garantie. In In: G. Engbersen ea (red.). *De kwetsbaren, tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting* (pp. 257-278). Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J., & Trommel, W. A. (1999). Maatschappelijke verandering en de verzorgingsstaat. In W. Trommel, & R. Van der Veen (Red.), *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (pp. 291-314). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R. J., & Trommel, W. (1999). Incentives en arbeidsparticipatie: De gevolgen van de herziening van het stelsel van sociale zekerheid voor het activerende karakter van de sociale verzekeringen. In J. van Hoof, & J. Mevissen (Red.), *In banen geleid. Nieuwe vormen van sturing op de arbeidsmarkt in België en Nederland* (pp. 231-253). Amsterdam: Elsevier/SISWO.
- Van der Veen, R. J., & Trommel, W. (1999). De herverdeelde samenleving. *De herverdeelde samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (pp. 13-22). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van der Veen, R., & Trommel, W. A. (2001). De herziening van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid. Een institutionele analyse. In *Handboek Beleidswetenschap. Perspectieven, thema's praktijkvoorbeelden* (pp. 96-110). Uitgeverij Boom.
- Van der Veen, R. J., De Vroom, B., & Trommel, W. (2000). Institutional change of welfare states. Empirical realities, theoretical obstacles. In H. Wagenaar (Red.), *Government institutions: Effects, changes and normative foundations* (pp.33-54). Dordrecht: Kluwer, pp.33-54.
- Van der Veen, R., & Yerkes, M. A. (2011). Changing social risks, changing risk protection? In M. A. Yerkes (Ed.), *Transforming the Dutch welfare state* (pp. 21-40). Bristol: Policy Press.
- Van der Veen, R. J., & Yerkes, M.A. (2011). Introduction. In M. A. Yerkes (Ed.), *Transforming the Dutch welfare state* (pp. 1-20). Bristol: Policy Press.
- Van der Veen, R. J., & Yerkes, M. (2012). Towards a new welfare settlement? The transformation of welfare state solidarity. In R. J. Van der Veen, M. Yerkes, & P. Achterberg (eds.), *The transformation of solidarity. Changing risks and the future of the welfare state* (pp. 191-206). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Artikelen in vaktijdschriften

- Achterberg, P., & Van der Veen, R. J. (2011). De verzorgingsstaat als electoraal mijnenveld. *S&D*, 3, 42-50.
- Dekker, F., Van der Veen, R., & Gongrijp, L. (2013). Op zoek naar de ambitieuze zzp'er. *Economisch-Statistische Berichten*, 98(4666), 476-480.
- Manshanden, J., & Van der Veen, R. J. (2006). Innovatie via decentralisatie. Doorwerking van beleidsveranderingen en het risico van ontkoppeling. De casus van de Wet Werk en Bijstand. *Openbaar Bestuur*, 4, 15-18.
- Engbersen, G., Van de Beek, E., & Van der Veen, R. (1984). Rellenjournalistiek en sociale verantwoordelijkheid. *Massacommunicatie*, 2, 72-82.
- Teulings, C. N., Aarts, L. J. M., de Jong, P. R., & Van der Veen, R. J. (1998). Vijf jaar na Buurmeijer. *Economisch-Statistische Berichten*, 82(4157), 472-476.
- Van de Beek, E., Engbersen, G., & Van der Veen, R. (1983). Participant observation in citizens advice bureaux. *Nieuwsbrief voor Nederlandstalige Rechts-sociologen (NNR)*, 2.
- Van der Veen, R. J. (1985). Bakerpraatjes over sociale zekerheid. *Intermediair*, 47-51.
- Van der Veen, R. J. (1991). Onze beleving is een andere: Over de problemen van sociologisch onderzoek bij publieke instellingen. *Sociodrome*, 1, 2-5.
- Van der Veen, R. J. (1991). De verharding van de verzorgingsstaat, *S&D*, 1, 8-15.
- Van der Veen, R. J. (1992). Invoering van ministelsel is schijnoplossing. *De Volkskrant*, 13-3.
- Van der Veen, R. J. (1992). De drie mythes van de herziening van de verzorgingsstaat. *Staatscourant*, 180.
- Van der Veen, R. J. (1993). De sterke kanten van verzorgingsstaten, *Facta*, 2, 20-23.
- Van der Veen, R. J. (1993). Integratie, segregatie en gettovorming: Onderzoek naar etniciteit in Nederland, *Facta*, 1(1), 14-16.
- Van der Veen, R. J. (1993). Renovatie van de verzorgingsstaat, geen sloop. *PRO, maandblad over de Partij van de Arbeid*, september.
- Van der Veen, R. J. (1993). Stem bijstand voortaan af op woonlasten. *NRC-Handelsblad*, 2 november.
- Van der Veen, R. J. (1993). Het einde van de sociale zekerheid? *NRC-Handelsblad*.
- Van der Veen, R. J. (1994). De rationaliteit van het 'Amerikaanse model', *Facta*, 3.
- Van der Veen, R. J. (1994). Hoger onderwijs voor velen? *Facta*, 2.
- Van der Veen, R. J. (1995). Georganiseerde onzekerheid *Facta*, 8.
- Van der Veen, R. J. (1996). Het 24-uurs denken, *Facta*, 4.
- Van der Veen, R. J. (1997). De universele verklaring, *Facta*, 3.
- Van der Veen, R. J. (1998). Het snijvlak van publiek en privaat, *ZetN*, 2, 20-23.
- Van der Veen, R. J. (1998). De verbouwing van Nederland, *Facta*, 1, 14-17.
- Van der Veen, R. J. (1998). De blinde vlek van economen, *Facta*, 8, 1.
- Van der Veen, R. J. (1998). Privatisering vereist toezicht. *NRC-Handelsblad*.
- Van der Veen, R. J. (1998). Markt, regie en regio. Over de inrichting van de stelsels van gezondheidszorg en sociale zekerheid. *Column in ZetN*, 1.
- Van der Veen, R. J. (1998). Verdwazing. *Facta*, 3, 1.
- Van der Veen, R. J. (1999). De toekomst van het kapitalisme, *Facta*, 3, 20-21.

- Van der Veen, R. J. (1999). Giddens' opvattingen over moderne interventionistische politiek, *Facta*, 4, 2-4.
- Van der Veen, R. J. (1999). Het trilemma van sociaal beleid, *Economisch Statistische Berichten*, 26-29.
- Van der Veen, R. J. (2000). Oude en nieuwe risico's: De ramp in Enschede. *S&D*, 6, 284-286.
- Van der Veen, R. J. (2001). De achilleshiel van de voorstellen van de commissie Donner. *Maandblad Reïntegratie*, 7/8, 13-17.
- Van der Veen, R. J. (2002). De WAO; de achilleshiel van de Nederlandse verzorgingsstaat, *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, mei.
- Van der Veen, R. J. (2003). Arbeidsongeschiktheid in een post-industriële economie. De gevolgen van maatschappelijke veranderingen voor de grondslagen van een stelsel van sociale zekerheid. *Filosofie en Praktijk*, 4, 5-15.
- Van der Veen, R. J. (2005). De klant koningin. Over motivatie en 'agency' in de publieke dienstverlening, *S&D*, 62(7/8), 26-35.
- Van der Veen, R. J. (2006). Het werkelijke probleem van de vergrijzing: De zorg voor ouderen, *S&D*, 9, 10-12.
- Van der Veen, R. J. (2009). Secuur sturen op de quasi-markt. *S&D*, 10, 29-37.
- Van der Veen, R. J. (2010). Zorguitgaven laten zich lastig beteugelen. *S&D*, 4, 22-30.
- Van der Veen, R. J. (2011). De Wet Werken naar vermogen: naar een regeling voor de onderkant van de arbeidsmarkt? *Sociaal Bestek*, oktober.
- Van der Veen, R. J. (2011). Waarom zou de publieke sector niet efficiënter kunnen? *S&D*, 7-8, 150-153.
- Van der Veen, R. J. (2012). Ingrijpen moet, maar heeft het ook zin? *S&D*, 7-8, 53-61.
- Van der Veen, R. (2013). Eigentijdse arbeidsrelaties en voorwaarden voor werkzekerheid. *TPE Digitaal*, 7(4), 18-34.
- Van der Veen, R. J. (2014). Een wankele toekomst: De verzorgingsstaat in een open samenleving. *Res Publica* 56(2), 253-257.
- Van der Veen, R. (2016). Arbeidsmarktbeleid voor kwetsbare groepen. *PE-digitaal*, 10(1), 10-26.
- Van der Veen, R. J. (2018). Je kunt sociaal beleid beter benaderen vanuit collectieve verantwoordelijkheid dan vanuit gelijkheid. *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, december.
- Van der Veen, R. J. (2019). Flexibiliteit en zekerheid sluiten elkaar niet uit. *Socialisme en Democratie*, 76(3), 47-56.
- Van der Veen, R. J. (2019). Het onbehagen in Europa. Idee. *Tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van D'66*, 40(2), 40-44.
- Van der Veen, R. J., Van Doorn, J. A. A., & Jansen, H. (2001). Twijfelen aan de sociologie. *Facta*, 9(7), 4-8.
- Van der Veen R. J., Lewin, E., & Van der Meer, H. (2018). Het draagvlak voor herzieningen van het pensioenstelsel. *PM Pensioen Magazine*.
- Van der Veen, R., Van der Veer, J., & Vogels, M. (2014). Waarheen met de verzorgingsstaat? *Res Publica*, 56(2).

Overzicht van promoties van Romke van der Veen

dr. T. Brandsen (2001)
dr. M. van den Hauten (2003)
dr. H. Theissens (2004)
dr. D. Bannink (2005)
dr. H. Bosselaar (2005)
dr. L. Struyven, K.U. Leuven, België (2006)
dr. P. Scholten (2008)
dr. F. Dekker (2011)
dr. J. Raven (2012)
dr. S. Quak (2012)
dr. T. van den Broek (2016)
dr. I. van Oorschot (2018)
dr. L. Benda (2019)
dr. K. Fric (2021)
dr. R. Halberstadt (2023)
dr. C. Carboni (2024)

**Erasmus
University
Rotterdam**

Erasmus